

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सन

लेखक

१११

संग्रह उय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

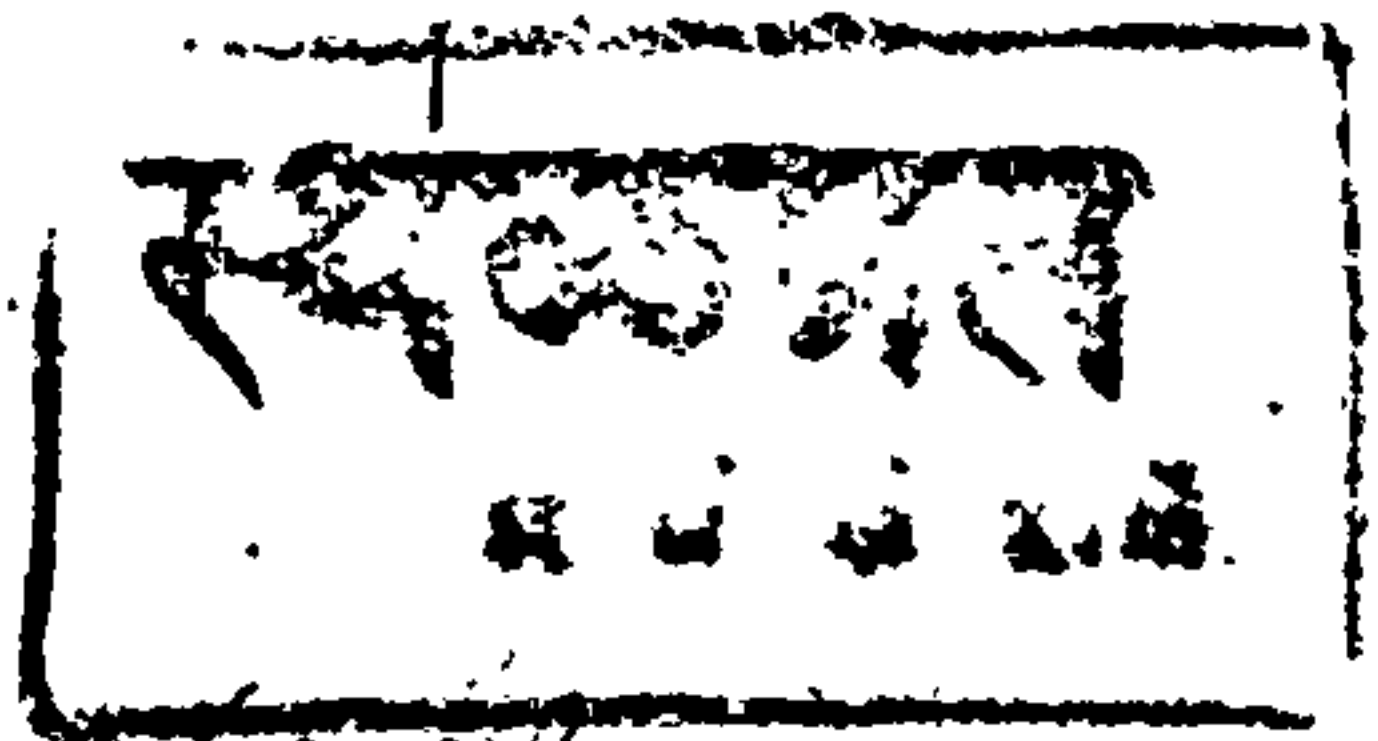
इंग्लंडचे वर्णन

१२

सं. क्र.

इंग्लंडचे वर्णन.
(भू प्रवास)

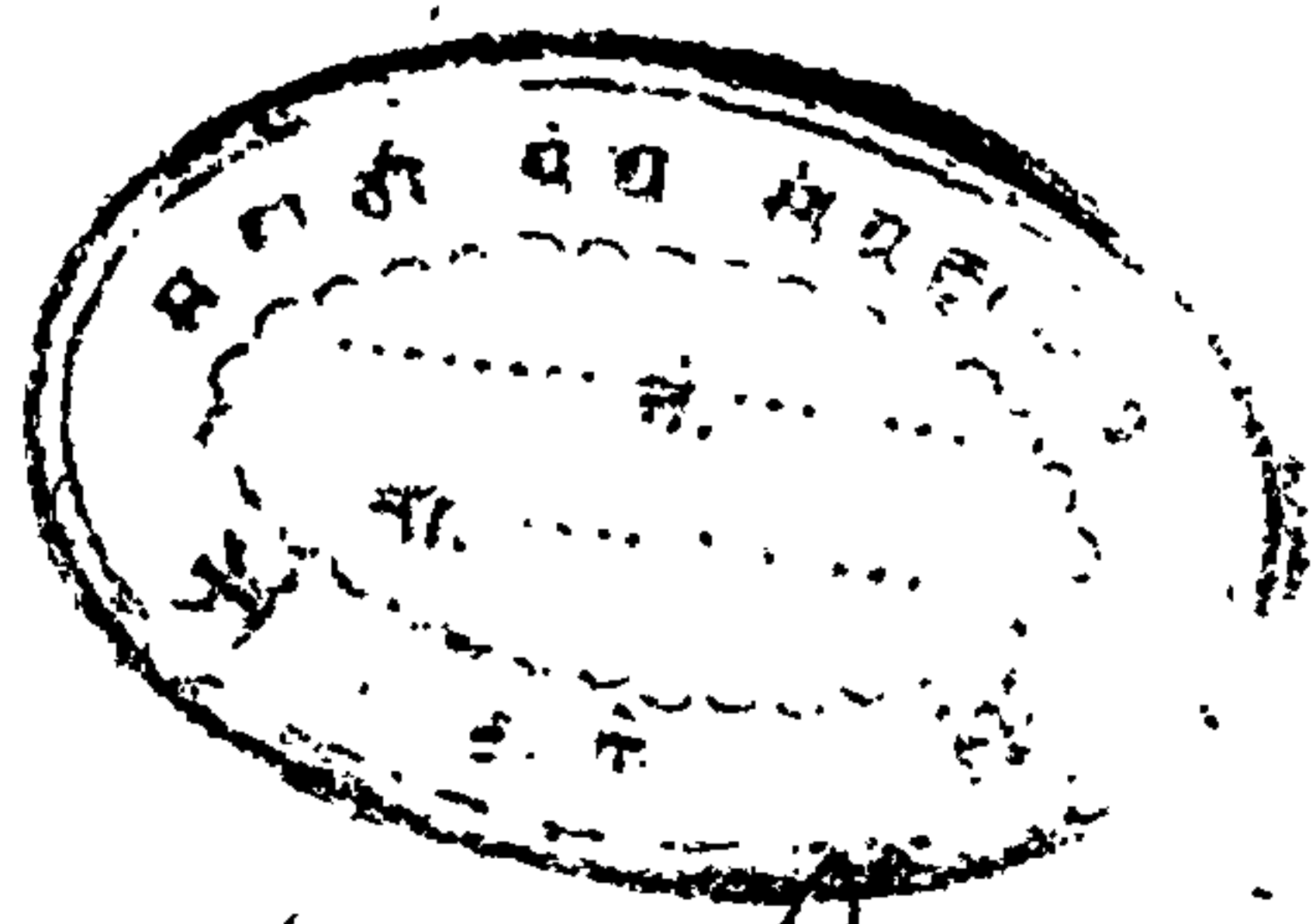
Handwritten numbers 11 and 3, possibly indicating a page or document number.

Registered 110

P. B. Patwardhan

6th January 1883.

Handwritten text at the bottom, possibly a signature or name, written in a stylized script.

9/1/96

इंग्लंड वर्णन प्रकरण पहिले प्रकरण
इंग्लंड देशाचे स्थान आणि त्यांचे मूळभूमीचा खरा

वृत्तांत.

ग्रेट ब्रिटन नांवाचें एक बेट आहे त्याचे तीन भाग आहेत; मोठा भाग तो *इंग्लंड देश, उत्तरेस जो भाग तो स्कॉटलंड देश, पश्चिमेस जो भाग तो वेल्स देश; हे तीन देश मिळून ग्रेट ब्रिटन आहे. त्याच्या पश्चिमेस ऍलंड नांवाचें एक दुसरें बेट आहे; ह्या दोहोंच्या मध्ये समुद्राचा फांटा आहे. हीं दोन बेटें मिळून एकच राज्य आहे, तीं एका सरकाराखालीं आहेत, आणि त्यांतील धर्मही एकच आहे, ह्यास्तव पुढील वर्णन जरी विशेषेंकरून इंग्लंड देशाचें आहे, तरी स्कॉटलंड, वेल्स, आणि ऍलंड ह्या देशांचें बहुधा तेंच जाणावें. ह्या चारही देशांतल्या मूळच्या भाषा निरनिराऱ्या आहेत. हिंदुस्थानापासून इंग्लंड देश सुमारे १२००० मैल यव्य दिशेस आहे. तें ह्या देशापासून रात्रंदिवस चालणाऱ्या जलबतास पोहोचावयास सुमारे चार पांच महिने लागतात. अलीकडे एक जवळची वाट लोकांनीं काढिली आहे, ती ईजिप्त देशांतून आहे. आगबोटींत बसून सुवेज नांवाची संयोगीभूमि आहे तेपर्यंत जावें, मग ईजिप्त देशांतून खुष्कीनें जावें, आणि मग फिरून आगबोटींत बसून इंग्लंडास जावें. ह्या वाटेनें हिंदुस्थानापासून इंग्लंडास एका महिन्यांत पोहोचतात.

*इंग्लंड देशातील लोकांचें नांव इंग्लिश, स्कॉटलंड देशातील लोकांचें नांव स्काच, वेल्स देशातील लोकांचें नांव वेल्श, आणि ऍलंड बेटातील लोकांचें नांव ऍरिश, ह्या सर्वांस हिंदुलोक इंग्रज असें म्हणतात

इंग्लंड देशाचा खरा इतिहास, ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी पन्नास-
वर्षे जेव्हां *रोमन लोकांनीं तें बेट जिंकून घेण्यासाठीं स्वारी केली;
तेव्हांपासून चालू झाला आहे. त्याकाळीं तेथें कला, विद्या, आणि
लिपी, ह्यांची कांहींच माहिती नव्हती. ह्यास्तव त्या देशाचा
आणि तेथील लोकांचा वृत्तांत त्या काळचे रोमन लोकांच्या बख-
रीवरून मात्र ठाऊक झाला आहे. त्यांतील गोष्टी अशा आहेत
कीं. इंग्लंडांतील बहुत लोक पारध करून अथवा गुरें राखून
उदरनिर्वाह करीत असत. त्या देशांत सर्व ठिकाणीं राणें आणि
बांबरें होती, त्यांचे कांठीं खांपेटें बांधून त्यांत ते राहत असत.
आणि पाहिजे तेव्हां ते आपल्या मंड्यांच्या आणि गुरांच्या चाऱ्याच्या
सोईकरितां वारंवार स्थानें बदलीत असत. ते बहुतकरून मास
खात असत. पशूंच्या कातज्यांनीं शरीरास झांकीत असत. वर-
कड सर्व आंगास निळा रंग देत असत. त्यांचे केंस पाठीवर
मोकळे पडत. त्यासमयीं ते लोक खोट्या धर्मास अनुसरून
हांत, ह्यामुळें दुराचरण, क्रूरता, दुष्टस्वभाव, तसाच अविश्वास,
इत्यादि दुर्गुण त्यांच्या आंगीं असत. त्यांचे गुरु ह्यांस दृइद हें
नांव होतें. दिवाणी आणि फौजदारी अशा विषयांत सर्व सत्ता
त्यांच्याच हातीं होती. आणि कोणी त्यांच्या करण्यास अमान्य झाले
अमतां त्यांस ते क्रूर शासन करीत असत. ते माणसांचा बळी
देत असत. युद्धांत मिळविलेले जे पदार्थ ते आपले देवांस बहु-
तकरून अर्पण करीत असत. इंग्लंड देश चारशें वर्षपर्यंत रोमन
लोकांच्या स्वाधीन होता. नंतर त्यांच्या स्वराज्यांत आपआपल्यांत

* रोमन किंवा रोमो म्हणून लोक होऊन गेले त्यांचे राज्य त्या वेळेस
प्रबळ आणि मोठे होतें. त्यांची राजधानी रोम शहर.

वांकडे पडल्यामुळे त्यांस तो देश सोडून जाणे प्राप्त झाले. परंतु त्याकाळीं तेथील *ब्रिटिश लोकांचा रानवटपणा जाऊन ते कांहींसे सुधारले होते. ख्रिस्ती धर्म प्रथम रोमन लोकांनीं त्या देशांत नेला, तरी ख्रिस्ती शकाच्या सहाव्या शतकापर्यंत तो धर्म त्या देशांत सतत चालत नव्हता. नंतर कोणी रोमन लोकांतील पाद्री ह्यांनीं तो धर्म जिकडे तिकडे चालू करण्याचा आरंभ केला. आपण कोणत्या कामासाठीं आलां हे त्यांनीं तेथील राजास विदित केले. त्या राजाने त्यांस जें उत्तर दिलें तें सर्वांनीं ध्यानांत ठेवावयाजोगें आहे. तो म्हणाला, आपण ज्या धर्माच्या उद्देशानें येथें आलां आहां तो धर्म विचार करावयाजोगा आहे खरा, परंतु तो नवीन आहे, आणि आमचे पूर्वज ज्या धर्मास अनुसरले त्याचा त्याग एकाएकीं आम्हीं कसा करावा? असा, परंतु आपण येथें स्वस्थ रहावे, कारण कीं, केवळ आमच्या कल्याणास्तव आपण कष्ट सोसून इतके दूर आलां आहां, त्यापक्षां आम्ही तुमच्या उपजीविकेचें साहित्य करून देऊं; आणि तुम्हीं आमच्या प्रजेस धर्मोपदेश करावा. ह्या वर्तमानाच्या पूर्वीच कितीएक वर्षे त्या राजाने †फ्रेंच राजाचे कन्येशीं लग्न केलें होतें, ती राजकन्या ख्रिस्ती धर्माची होती ह्यास्तव तिला त्या धर्मानें आचरण करण्याविषयीं सर्वदा आज्ञा होती. आणि त्या वृत्तावरून असें दिसतें कीं त्या राजानें आपलें राणीची उत्तम आणि पवित्र वर्तणूक पाहून त्याचें मन ख्रिस्ती धर्माकडे कांहींसें वळलें होतें.

* ब्रिटिश म्हणजे ग्रेतब्रितन बेटासंबंधी जे ते.

† युरोपखंडांत फ्रान्स नांवाचा देश आहे; त्यांतिल लोकांस फ्रेंच म्हणतात.

असो, पुढें त्या राजानें आपल्या बहुत प्रजांनीं *बाप्तिस्मा घेतला असें पाहून आपणही लवकरच घेतला. तेव्हांपासून त्या देशांत ख्रिस्ती धर्म उत्तरोत्तर अधिक प्रगट झाला. आणि त्या काळापासून इंग्लिश लोक व त्यांचें राज्य सुधारल्यामुळें ते लोक इतके नीतिवंत आणि सदाचारी झाले आहेत कीं त्यांच्यापेक्षां अधिक असे दुसरे कोणी लोक नाहींत.

इंग्लंडवर्णन, प्रकरण दुसरें.

इंग्लंड देशांतील राजधानीचें वर्णन.

इंग्लंड देशांत लहान मोठे बावन प्रांत आहेत. तेथील राजधानीचें नांव लंडन. हें शहर तेम्स नदीच्या काठीं आहे. तेथून त्या नदीचा तीस कोसांवर समुद्राशीं संगम झाला आहे त्या शहराची वस्ती त्या नदीच्या दोन्ही काठांवर सहा कोस पर्यंत झाली आहे. त्या नदीवर मोठमोठे सहा पूल बांधिले आहेत, ते इतके मोठे आहेत कीं त्यांच्याखालून लहान गलबतें आणि नावा जातांना त्यांस अडचण पडत नाहीं. शेवटील बांधिलेल्या पुलस वातलू पूल म्हणतात; त्याला दीर्घ वर्तुलाकृति अशा नऊ कमानी आहेत; प्रत्येक कमानीचा व्यास १२० फुटी आहे, आणि उंची ३५ फुटी आहे. त्याचे खांब वीस फुटी जाड आहेत. त्या पुलावरील मधला रस्ता वीस फुटी रुंद आहे. ह्या खेरीज दोहों बाजूंस सात फुटी फरसबंदीचा पायरस्ता आहे. तो पूल बांधावयास ऐशीं लक्ष रुपये लागलें. त्या नगरांत सर्वत्र रेंतीची

*बाप्तिस्मा म्हणजे ख्रिस्ती धर्मांत प्रवेश करितेसमयीं मुख्य संस्कार-विशेष आहे.

जमीन आहे, आणि राबाचें पाणी जावयाकरितां जमिनींतून मोठ्या बांधिल्या आहेत, ह्याकरितां तेथील घरे सुकीं, स्वच्छ, आणि रहावयाच्या सोईचीं आहेत; म्हणून अशीं उत्तम शहरे फारच थोडीं असतील. त्यांत आठ हजार रस्ते आहेत; व ह्या खेरीज कितीएक स्थाने अशीं आहेत कीं त्यांचे चोहोंकडून घरे बांधून मधले जागेंत बाग केले आहेत. असे चौक* साठ आहेत. घरांची संख्या एक लक्ष साठ हजार† पर्यंत केली आहे. आणि तीं घरे कांहीं चिरेबंदी व कांहीं विटबंदी आहेत; त्यांत कितीएक पांच सहा खण उंचीचीं आहेत. मुख्य रस्ते फार लांब, रुंद, आणि फरसबंदी केलेले आहेत. सर्व रस्त्यांत मधून गाडी जावयाचे मार्ग सडका बांधून दोहों बाजूंना कांहीं उंच व गुळगुळीत फरसबंदी केलेले पायमार्ग आहेत. मुख्य रस्त्यांतून नेहमीं लोकांचा फार मोठा लोट चालत असतो, आणि गाड्या व सुंदर रथ ह्यांचा तर अतिशयच. तेथें दुकानेही बहुत आहेत, त्यांत जवाहीर, रुपेरी सामान, सुन्या, खेळणीं, चिनई सामान, नकशीचीं काचपात्रें, रेशमी माल, जरीच्या फिती, तागाचें कापड, व आणखीही तऱ्हेतऱ्हेचे बहुत चित्र विचित्र अमोलिक पदार्थ रस्त्यांतून दोहों बाजूनीं कांचेच्या मोठाल्या खिडक्यांतून उत्तम प्रकारें मांडलेले असं दिसतात; तीं तरी लंदन शहर पाहण्याची मौज आहे. लंदन शहरांत सहा राजवाडे, आणि ईश्वरभजनाचीं घरे चारशें आहेत. त्यांतून कितीएक अतिशयित मोठीं आणि फारच सुंदर,

* त्या स्थानास इंग्लिश भाषेंत स्क्वेर म्हणतात.

† ह्या बुकांतून हें वर्णन घेतलें तें लिहून तीस चाळीस वर्षे शाली आहेत इतक्यांत वस्ती फारच वाढली आहे.

आहेत. सैतपालचें देऊळ ह्या नांवाचें मंदिर आहे त्याची लांबी ५०० फुटी आहे, आणि तें संगमरवरी दगडांनीं बांधिल्लें आहे जोत्यापासून घुमटाच्या कळसापर्यंत ३४० फुटी त्याची उंची आहे. ह्या खेरीज आणखीही बहुत उत्तम प्रकारच्या इमारती कामकाजा करितां, विद्येकरितां, आणि कर्मणुकां करितां बांधिल्ल्या आहेत; त्यांत वेस्तमिन्स्तरहाल नामें एक मंदिर आहे त्यांत मुख्य न्यायसभा, म्हणजे कोर्ट, बसतात. पार्लमेंताचीं गृहं, डांकेचें घर, सरकारसंबंधी पेढी, जकातीचें घर, ब्रिटिश म्युर्जायम नांवाचें पदार्थसंग्रहाचें घर, ज्यांत देशादेशीं उत्पन्न झाल्ले पदार्थ आणि चमत्कारिक जे पदार्थ त्यांचे मासले मिळवून यथाक्रम ठेविले आहेत, आणि नाट्यशाळा, इत्यादि अनेक इमारती आहेत. लंदनांत मुलांस विद्या शिकण्यासाठीं तीन हजार शाळा आहेत. पदार्थविज्ञान आणि मोठमोठ्या विद्या ह्यांचा प्रसार करणाऱ्या मंडळीच्या बारा *शाळा आहेत. कलाकुशलतेस आश्रय द्यावयास राजांनीं स्थापिल्ल्या चार शाळा आहेत, आणि सर्व साधारण पुस्तकशाळा अठरा आहेत. मुंबईतील बादशाही कोर्तासारखीं मोठीं नऊ मुख्य कोर्ट, म्हणजे न्यायसभा, आणि खालचीं कोर्ट, म्हणजे सामान्य न्यायसभा, बेंचाळीस आहेत; ह्यांशिवाय न्यायप्रकरणांचे नियम व कायदे शिकावयाच्या शाळा चवदा आहेत, त्यांमध्ये वकील लोक त्या नियमांचा व कायदांचा अभ्यास करीत असतात. मोठ्या बंदिशाळा चवदा, आणि लहान पांच आहेत. धर्मकृत्याच्या उद्देशानें बांधिल्लीं घरां अनेक आहेत आजारां आणि गरीब ह्यांस फुकट औषधं

* शाळा म्हणजे त्यांच्या कामा करितां नेमलेल्या इमारती.

दण्पाकरितां वीस घरे आहेत; आणि रोग्यांस बरे करण्याचीं घरे म्हणजे हास्पितालें, सव्वीस आहेत, त्यांत रोग्यांस घेऊन बरे करतात. ह्यां खेरीज वृद्ध आणि अशक्त ह्यांस राहण्याकरितां अठरा धर्मशाळा आहेत. पोरकीं मुलें, विधवा, अंधळे, आणि मुके, ह्यांकरितां आश्रयासाठीं अनेक शाळा आहेत. ह्याशिवाय नाभाप्रकारच्या विपत्ती दूर करण्याकरितां, किंवा कमी करण्याकरितां आणखीही अनेक प्रकारच्या बहुत मंडळ्या आहेत. लंदन शहरामधील मनुष्यांची गणना सुमारे १४००००० केली आहे, त्यांच्या खाण्यास प्रतिवर्षास १६०००० गुरें, १०६६००० मेंढरें, शिवाय त्याचप्रमाणें वांसरें व डुकरें लागतात. आणि कोंबड्यांची व मासोळीची तर संख्याच नाही. शाकभाजी. फळफळावळ, इत्यादिकांचा एकंदर खर्च प्रतिवर्षी दहा लक्ष रुपये होत आहे. तेम्स नदींतून, आणि तिशीं मिळालेला एक ओहोळ आहे त्यांतून पाणी बहुत प्राप्त होतें, तें पाणी यंत्रंकरून वर चढवून, भूमींतून नळ बांधून, सर्वांचे घरांत नेलें आहे. शहरांतील रस्ते नेहमीं रात्रभर प्रकाशित असतात. गांवां बाहेरही दोन तीन कोसपर्यंत प्रकाश असतो. त्या कामास पूर्वी तेल लावीत असत, परंतु सांप्रत ग्यास ह्या नांवाचा ज्वालाग्राही पदार्थ जो कोंबडांच्या किंवा तैलाच्या धुरापासून सिद्ध होऊन चुन्याच्या पाण्यांतून जाऊन स्वच्छ होतो, तो तैलाच्या ठिकाणीं लावीत असतात. आणि तो इतर जातीच्या प्रकाशापेक्षां तेजानें विशेष आणि खर्चानें तर कमी आहे. ग्यासाच्या कारखान्यापासून जमिनींतून पितळी किंवा लोखंडी नळीच्या द्वारानें तो धूर ज्या ज्या स्थळीं प्रकाश पाहिजे त्या त्या स्थळीं नेला आहे. प्रत्येक

नळीचे तोंडास लहान मळसूत्र जडलें असतें तें फिरविलें म्हणजे धूर निघूं लागतो; त्यास दिव्याची जोत लागतांच तो मेणबत्तीसारखा जळूं लागतो. आणि फिरून तें मळसूत्र उलटें फिरविलें म्हणजे तत्काळ विझतो. ह्याप्रमाणें त्या शहरांत फरसबंदी रस्तें, आणि पाणी व प्रकाश ह्यांचा पुरवठा, इत्यादिक नानाविध सुखोपयोगी आणि अनुकूल अशा कृत्यांचा खर्च सरकारावर पडत नाही. परंतु त्याजविषयीं पालमेंतांत कायदा असा ठरत असतो कीं, ज्या लोकांचें ह्या कृत्यांपामून हित होतें त्यांपासून तो खर्च भागण्याकरितां पट्टी घ्यावी; किंवा अशीं कामें कोणी कंपनी स्विकारिती. कांहीं योजिल्लें काम साधावयास कितीक लोक पुढील लाभाच्या आशेनें कांहीं द्रव्य जमवितात, त्यांचे मंडळीस कंपनी म्हणतात. त्या देशांत लंदन शहराखेरीज दुसरीं एकुणीस शहरें आहेत, त्यांत दहा हजारांपासून एक लक्षपर्यंत लोक आहेत, व त्यांचाही बहुतकरून असाच प्रकार आहे. आणि सामान्य शहरें व गांव तर असंख्य आहेत.

इंग्लंडवर्णन, प्रकरण तिसरें.

हवा, वनस्पति, जनावरें आणि धतु ह्यांविषयीं.

हवेचें वर्णन.

ह्या हिंदुस्थान देशांतील हवेपेक्षां इंग्लंडांतील हवा हिंवाळ्यांत फार थंड असते, व उन्हाळ्यांत कमी उष्ण असते. ह्या देशांत सूर्याचा ताप प्रखर असतो, उन्हांतून बाहेर हिंडतांना इजा होते; तसा प्रखर ताप इंग्लंडांत नाही. वर्षांतून एखादे दिवशीं थोडा वेळपर्यंत ऊन्ह कडक पडून लोकांला जाचतें, परंतु

सामान्यतः काणत्याही ऋतूंत कोणत्याही वेळीं उन्हांत फिरलें तरी झजा होत नाहीं, हिंवाळ्यांत इंग्लंदामध्ये थंडी इतकी कडक पडते कीं पाणी थिजून त्यावर मनुष्यें व गाड्या ह्यांस खुशाल फिरतां यावें इतकें कठीण होतें. थंडीनें पाणी थिजलें म्हणजे त्यास इकडील लोक बर्फ म्हणतात. इंग्लंदांतील मुलांस हिंवाळ्यांत थिजलेल्या पाण्यावर, म्हणजे बर्फावर, खेळण्याची मोठी हौस वाटते. कितीएक नुसते जोडे घालूनच बर्फावरून निसरत जातात. कितीएक खडावांसारिखे लांकडाचे तुकडे करून त्यांच्या खालीं लोखंडाच्या बांकदार पट्ट्या बसवून त्यांवर जोड्यांमुद्धां पाय ठेवून मोठ्या वेगानें निसरत जातात. अशा कृत्यांची तरुण मुलांस मोठी कर्मणूक आहे. थंडीच्या दिवसांत थंडीनें जमीन इतकी कठीण होते कीं शेतांत खणणें, नांगरणें, वगैरे शेतकाम शेतकऱ्यांच्यानें फारसं करवत नाहीं. कधीं कधीं असें होतें कीं पाण्याची वाफ आकाशांत जाते ती थंडीनें थिजून कापसासारखी पांढरी व मऊ होऊन जमिनीवर जिकडेतिकडे पडून तिनें जमीन झांकून जाते, ह्याचा शेतकऱ्यांस फार उपयोग होतो. तो असा कीं, जमिनींत पेरलेलें बीं थंडीच्या योगानें न बिघडतां ह्या पदार्थाच्या आच्छादनानें बचावलें जातें. तसेंच झाडांवर दंवाचे कण थिजून त्यांनीं झाडे अशीं पांढरीं दिसतात कीं जणो तीं शुभ्र वस्त्रांनीं वेष्टित केलीं आहेत. त्यावेळेस झाडांला पानें नसतात.

नोवेंबर, दिसेंबर, जान्युवारी, आणि फेब्रुवारी हे चार महिनेपर्यंत हिंवाळा जबर असतो. मार्च महिन्यांत वारा थंड आणि तीक्ष्ण असतो. एप्रिल महिन्यांत हवा बदलून थंडी कमी होत जाते, आणि झाडे फुटूं लागतात. गवताला माज येतो

मे महिन्यांत सर्व वनस्पतींची वृद्धि होत, व जमिनीस तजेला येता. जून महिन्यांत जिकडे तिकडे जमीन गवतानें झांकलेली, व झाडे पानांनीं व फुलांनीं भरलेलीं दिसतात. उन्हाळ्याचे दिवस म्हटले म्हणजे जून, जुलई, आणि आगस्त हे तीन महिने आहेत. तरी ह्या महिन्यांतील उन्हाळी कडक नसतें, सुमाराचें असतें. ह्या देशांतील हिवाळ्याचें उन्हाळी आणि तेथील उन्हाळ्याचें उन्हाळी ह्यांचा सरासरी सारखेपणा आहे. परंतु ह्या देशांत हिवाळ्यामध्ये सकाळीं व संध्याकाळीं जशी हवा फार थंड असते तशी तेथील उन्हाळ्यांत होत नाही. तेथे पावसाळा अमुक महिनपर्यंत आहे असें नाही; बारा महिनेही बहुतकरून तीन चार दिवसांआड पाऊस पडत असतो. कधीं आठ पंधरा दिवसपर्यंत पडत नाही असें होतें, पण तसें थोडें. हिवाळ्याच्या चार महिन्यांत व जुलई महिन्यांत बहुतकरून पाऊस फार पडतो. तसेंच अमुक दिवसांत, किंवा अमुक महिन्यांत, अमुक दिशेचा वारा सतत सारखा वाहतो, असें नाही. कधीं कधीं वारा दोन तीन दिवसपर्यंत जोरानें वाहतो, तरी ह्या देशांत वावटळी व तुफाने एकाएकीं होतात तसें तेथे होत नाही.

वनस्पतींचें वर्णन.

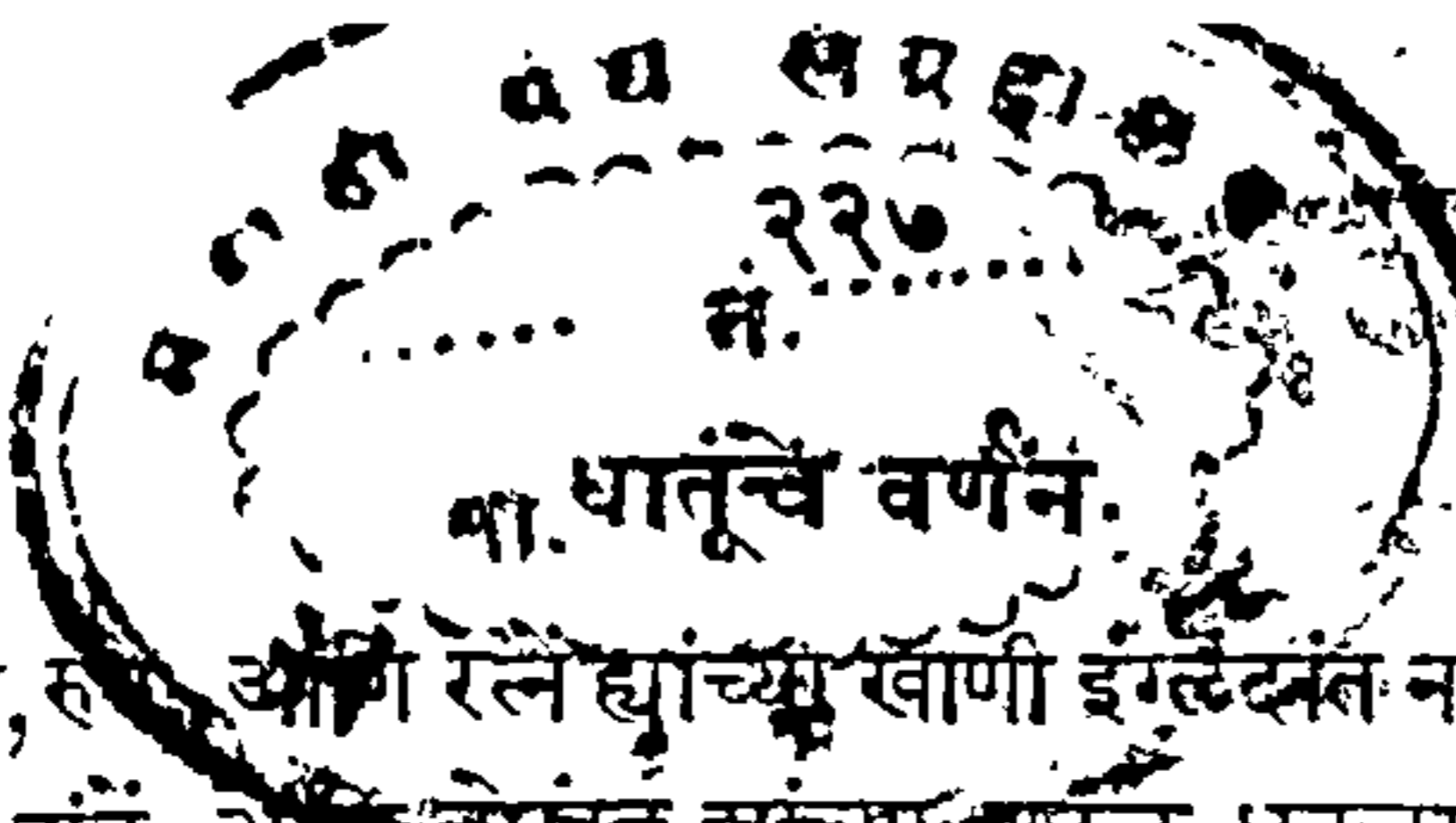
इंग्लंड देश केवळ सपाट नाही, उंच सखल आहे. तेथील जमीन बरीच पिकाऊ आहे. तींत गहू, जव, ओत्स, बटाटे, आणि पुष्कळ प्रकारचे उत्तम भाजीपाले, आणि अनेक प्रकारचीं उत्तम फळे ह्यांचें पीक उत्कृष्ट असतें. मसाले, तांदूळ, मका, खरबुजे, तरबुजे, नारिंगे, आंबे, अननस, वगैरे धान्ये व फळे हीं पिकाण्या-

पुरता सूर्याचा ताप नसतो, म्हणून तेथे पिकत नाहीत. तरी भात, मसाले, नारिंगे, वगैरे धान्ये व फळे दुसऱ्या देशांतून आणाव्याजोगीं जीं आहेत तीं इतकीं आणितात कीं बाजारांत पाहिजेत वितकीं विकत मिळतात. जीं फळे उष्णतेच्या कमताईमुळे तेथे पिकत नाहीत, व नासण्याच्या भयाने दुसऱ्या देशाकडून फारशीं आणावितां येत नाहीत, तीं फळे तेथे श्रीमंत लोक मोठा पैसा खर्च करून करामतीनें उत्पन्न करितात, असें कीं मोठमोठीं घरे कांचांचीं करून पूर्व, पश्चिम, आणि दक्षिण ह्या दिशांकडून सूर्याचे किरण आंत घेतात, व उत्तरेचे बाजूस एक आर्गाचें घर करून त्यांतील उष्णता नळ्याच्या योगाने त्या घरांत सांठितात. अशा युक्तीनें उष्णतेचा पुरावा करून त्या घरांत फळझाडे लावितात. त्यांस जीं फळे येतात तीं पुष्कळ व उत्तम प्रकारचीं असतात. अशा रीतीनें खरबुजे, तखुजे, अननस, द्राक्षे, वगैरे फळे उत्पन्न करितात. बागांत व मळ्यांत उत्पन्न होणारीं फळे पुष्कळ प्रकारचीं व उत्तम रसाळ अशीं आहेत. त्यांच्या पिकाचे हंगाम एकामागून एक असे क्रमाने असतात. हर एक प्रकारचीं फुलझाडे श्रीमंत लोकांच्या बागांत लावलेलीं असतात, व गरीब लोकांच्या झांपड्यां भोंवतीं देखील लावितात, तेणेंकरून शोभा फारच दिसते. इराण देशच्या गुलाबाची प्रसिद्धि फार आहे, त्या नामांकित गुलाबापेक्षांही उत्तम प्रकारचे सुवासिक गुलाब इंग्लंदांत उत्पन्न होतात. त्यांचा रंग पांढरा, तांबडा, पिवळा, नारिंगी, वगैरे अनेक प्रकारचे असतात. कितीएक गेंददार, कितीएक एकेरी, कितीएक मोठे, कितीएक लहान असतात. कितीएकांचीं उभीं झाडे असतात, कितीएकांचे वेल असतात. असे नानाजातींचे गुलाब बारा महिने फुलतात, त्यामुळे

जिकडे तिकडे त्यांचा घमघमाट सुटलेला असतो. तसेच लिली, मर्तल, कानेशन, आणि जरेन्यम् ह्या नावांचीं फुलें आहेत त्यांचा ही सुवास जिकडे तिकडे पसरत असतो. इंग्लंदातील मुळचीं जीं फुलें आहेत त्यांचा तर फार चमत्कारिक मधुर वास आहे. इंग्लंदची हवा म्हटली तर फुलांला फार अनुकूल आहे, अशीं कीं कोणत्याही देशांतून फूलझाड नेऊन तेथें लाविलें असतां रंग, रूप, रस, हीं कमीं होत नाहींत, किंबहुना अधिक होतात.

जनावराचें वर्णन.

देशांत सिंह, वाघ, लांडगे, इत्यादिक क्रूर हिंसक जनावरां नाहींत, तसेच सर्प, विंचू, इत्यादिक विखारी जीव नाहींत. सापाची एक जात आहे, पण ती फारशी नाहीं. मागें लांडगे फार असत, पण ते फार वर्षांपासून नाहींतसे झाले. मुरकुटें चिलटें, वगैरे त्रासदायक लहान जीव फारसे नाहींत. / ढंकूण, पिसा हीं फारशीं नाहींत; तरी जेथें दाटीमुळें स्वच्छता कमी असते तेथें काहीं असतात. घोडे, गाई, कुत्रीं, मेंढरें, वगैरे ग्राम्यपशु अनेक प्रकारचे आहेत. ते सर्व आंगानें मोठे, ढबदार, आणि स्वभावानें गरीब, असे असतात. तेथील मेंढरांवर जी लोंकर येते ती फार दाट व उत्तम प्रकारची असते. कारण कीं ह्या जनावरांची थळ चांगली राखण्याविषयीं लोक फार जपतात, आणि त्यांची बरदास्त चांगली ठेवितात. इंग्लंदांत नानाप्रकारचीं कोंबडीं, बदकें, वगैरे पांखरें उत्तम जातींचीं आहेत. खाण्यास योग्य अशा माशांच्या जाती पुष्कळ

X सोने, रत्ने आणि रत्ने ह्यांच्या खाणी इंग्लंडांत नाहींत; पण शिसे, कथील, तांबें, आणि लोखंड ह्यांच्या पुष्कळ धनत्तर खाणी आहेत. संगमरवरी दगड आणि इमारतींच्या कामाचे दुसरे दगड हे जमिनींत पुष्कळ सांपडतात. तसेंच सेंधेलोण व शिशाच्या पेनसलीचे दगड ह्यांची समृद्धि आहे. दगडी कोळसा म्हणून जो दगडासारखा काळा पदार्थ जमिनीतून काढितात त्याच्या तर खाणी पुष्कळच आहेत. ह्या कोळशांत कस फार असतो व तापही फार असतो. हा कोळसा लवकर पिचत नाहीं. इंग्लंडांत हरएक कामाकडे, म्हणजे सैपाक करणें, शेकोटी करणें, भट्टी पेटविणें, वगैरे कामांकडे ह्याच कोळशांचा फार उपयोग करितात.

इंग्लंडवर्णन, प्रकरण चवथें.

इंग्लंडाच्या राज्यव्यवस्थेचा प्रकार.

इंग्लंडांतील राज्याच्या व्यवस्थेचा प्रकार चमत्कारिक आहे. तेथें राज्य चालविणारा राजा आहे, व त्याची सत्ताही चालते, परंतु एकट्या राजाच्या मनास येईल तसें राज्य चालत नाहीं. तेथें पार्लमेंताच्या दोन सभा आहेत. त्यांत एक सभा बडेलोकांची, आणि एक रयतलोकांच्या प्रतिनिधींची. कायदा ठरवावयाचा असला, तर राजा, बडेलोकांची सभा, व प्रतिनिधींची सभा, ह्या तिघांच्या संमतीनें कायदा ठरतो. कोणत्या गोष्टीला ह्या तिघांतून जर एक प्रतिकूल झाला, तर तो कायदा सिद्ध होत नाहीं. ह्याप्रमाणें राजाच्या सत्तेला पार्लमेंताच्या सभा प्रतिबंधक ठरविलेले आहे.

राजास राज्याभिषेक होतो ते समयीं राजा विधिपूर्वक शपथ करितो कीं, पार्लमेंताच्या संमतीनें जे कायदे ठरले किंवा ठरतील त्यांप्रमाणें व देशाच्या मामूल शिरस्त्याप्रमाणें मी राज्यकारभार चालवीन. *प्रातस्तंत धर्माचा संभाळ करीन. तसेच धर्माध्यक्ष आणि धर्ममंडळी ह्यांचे जे कायद्याप्रमाणें अधिकार आहेत त्यांचें मी रक्षण करीन.

आरमाराचें सरदार आणि लष्करांतील सरदार ह्यांची नेमणूक करणें राजाकडे आहे. दुसऱ्या देशांशीं युद्ध करणें, सल्ला करणें, तसेंच पार्लमेंताची सभा जमविणें किंवा कांहीं दिवसपर्यंत तहकूब करणें किंवा आहे ती मोडून नवी जमविणें, ह्या सर्व गोष्टींचा अधिकार राजास असतो, तरी पार्लमेंतांतील दान्ही सभांच्या संमतीवांचून त्याच्यानें कायदा करवत नाहीं, व नवा कर बसवत नाहीं.

राज्याधिकार वंशपरंपरेनें चालतो. गादीवर बसलेला जो राजा त्याचें मागून बसणारा जो राजपुत्र तो जर प्रातस्तंत धर्मास अनुसरणारा नसला, तर त्यास राज्याधिकार मिळत नाहीं. मग त्याच्या खालचा वारसदार जो प्रातस्तंत धर्मास अनुसरणारा असेल त्यास तां अधिकार मिळतो. राज्याधिकाराविषयीं प्रथम पुत्र, तो नसल तर कन्या, किंवा नाहीं तर भाऊ किंवा त्याचा वंश, ह्या रीतीनें सत्ता चालते.

*प्रातस्तंत धर्म म्हणजे इशवी शकाच्या सोळाव्या शतकांत धर्माच्या चालीचो सुधारणूक झालो त्या सुधारलेल्या प्रकाराला प्रातस्तंत ही संज्ञा आहे.

† इल्लीं जो गादीवर राणी आहे तो मागील राजाची औरस नव्हे; ती पुतणी आहे.

इंग्लंडांतील बडे लोकांस ही लार्ड पदवी आहे, म्हणून बडे लोकांची जी सभा तिला लार्डांची सभा असें म्हणतात. बडे लोकांमध्ये बूक, मार्किंस, अर्ल, वैकौंत, आणि बारन अशा किताबांच्या पांच पदव्या आहेत. ह्या पदव्यांच्या बडे लोकांची संख्या एकसारखी *नियमित राहत नाही. राजाची खुशी असेल तर त्यास कोणाला कोणत्याही पदवीवर चढविण्याचा अखत्यार आहे. ह्या सगळ्या पदव्यांच्या बडे लोकांस लार्डांच्या सभेत बसण्याचा वंशपरंपरेनें अधिकार असतो. ह्या शिवाय मुख्य दोन धर्माध्यक्ष, ज्यांस आर्चबिशप म्हणतात, त्यांस आणि त्यांच्या खालचे धर्माध्यक्ष, ज्यांस बिशप म्हणतात, त्यांस लार्डांच्या सभेत बसण्याचा अधिकार आहे. गादीवर बसलेला राजा व त्याच्या मागून बसणारा राजपुत्र ह्यांस लार्डांच्या सभेत बसण्याचा अखत्यार नाही. इतर राजपुत्रांस बसण्याचा अखत्यार आहे. टंगांतील सर्व कांतांवर लार्डांची सभा हें मुख्य कोर्ट आहे, ह्याच्या पुढें अपील करण्यास दुसरें कोर्ट नाही. लार्डांच्या सभेत जां निवाडा होईल तो शेवटला आहे. कांहीं विशेष विषयांबद्दल मुख्य कांत म्हटले, तर राजा दर इजलास कौन्सिल ह्या अर्थाचे नांवाचे कांत आहे. त्या कांतापुढें त्या मुकदम्याबद्दल दुसरें स्थळ नाही. ह्या देशांतून विलायतेस जीं

* सन १८५२ ह्या वर्षी लार्डांच्या सभेत बसणारे बडे लोक इंग्लंडांतील बूक २०, मार्किंस २१, अर्ल १११, वैकौंत २२, आणि बारन २००, आर्चबिशप २ व बिशप २५, त्या शिवाय स्कात्लंड देशांतील बडे लोक ह्यांचे १६ प्रतिनिधि आणि ऐर्लंडांतील बडे लोकांचे प्रतिनिधि २८ आणि धर्माध्यक्षांचे प्रतिनिधि ४ इतके होते.

अपिलें जातात तीं राजा दर इजलास कौन्सिल ह्या कौर्तात जातात.

प्रतिनिधींची सभा म्हणजे देशांतील प्रजा आपले तफेंने बोलणें बोलावें, व आपलें हित वाढवावें, म्हणून ज्यांची योजना करितात ते जे प्रतिनिधि त्यांची सभा. साधारण सर्व लोकांस प्रतिनिधि नेमण्याच्या कामांत संमति देण्याचा अधिकार नसतो ज्यांच्या पदरीं घर दार, शेतवाडी, उदीम, व्यापार, किंवा वजनदारी, ह्यांतून कांहींतरी असेल त्यांस मात्र असतो. तसेंच लार्दांच्या सभेंत बसणारे जे बडे लोक त्यांसही प्रतिनिधि नेमण्याच्या कामांत संमति देण्याचा अधिकार नाहीं. प्रतिनिधींच्या सभेला इंग्लंडांत कामन्स लोकांची सभा असें म्हणतात.

सगळ्या देगाचे प्रांत ५२ आहेत, त्यांतून प्रतिनिधि पाठवितात. त्यांत जे मोठे प्रांत आहेत त्यांतून चहूंपासून सहांपर्यंत पाठवितात, आणि लहान आहेत त्यांतून दोन दोन पाठवितात. तशींच जीं मोठीं शहरें आहेत त्यांतून तीन किंवा चार पाठवितात, आणि त्यांहून लहान आहेत त्यांतून त्यांच्या मोठेपणाप्रमाणें एक किंवा दोन पाठवितात.*

पार्लमेंताच्या सभेंत जाऊन बसण्याबदल कोणास खर्च किंवा वेतन मिळत नाहीं. तरी प्रतिनिधींच्या सभेंत सभासद होणें ही मोठी अब्रूची गोष्ट आहे म्हणून मोठेमोठे लोक ह्याची बळें इच्छा करितात. प्रतिनिधींच्या सभेंत बसण्याची योग्यता सर्वास

* इसवी सन १८५६ ह्या वर्षी इंग्लंड व वेल्स ह्यांजकडून आलेले ४९६ प्रतिनिधि, स्कात्लंडाकडून आलेले ५३, आणि ऐर्लंडाकडून आलेले १०५ एकंदर ६५४ प्रतिनिधि बसत होते.

नाहीं. कायद्याप्रमाणें ज्याच्या पदरीं अमुक शेतजमीन आहे त्यासच ती मिळते. म्हटलें असतां ह्या कामास उल्कृष्ट बुद्धीचे चतुर, निस्पृह, आणि अब्रूदार असे पुरुष प्रजांनीं प्रतिनिधि नेमावे, परंतु ह्यांचा कांहीं नेम राहत नाहीं. जो लोकांचीं मनें वळवितो त्यास ती पदवी मिळते. कायद्याप्रमाणें सात सात वर्षांनीं प्रतिनिधींची पहिली सभा बदलून नवी सभा मिळाली पाहिजे. मध्यें राजाची मर्जी असली तर ती सभा बदलण्याचा अखत्यार राजाला आहे.

पार्लमेंताची सभा बहुतकरून ज्यान्युवारी महिन्यापासून आगस्त महिन्यापर्यंत भरत असते. परंतु काम पडल्यास पाहिजे तेव्हां ती सभा भरविण्याचा अधिकार राजास आहे. ह्या सभेमध्ये ज्या विषयांचे विचार होतात ते विषय दोन प्रकारचे आहेत. म्हणजे थोड्या लोकांकडे ज्यांचा संबंध असे कांहीं विषय, आणि सर्व लोकांकडे ज्यांचा संबंध असे कांहीं विषय आहेत. पहिल्या प्रकारचे विषय म्हटले म्हणजे, कालवं खणणें, नवे रस्ते बांधणें, रानाला आबार घालणें, कांहीं कामाकरितां मंडळी जमविणें, असल्या गोष्टींचा कायदा करून परवानगी देणें, इत्यादि आहेत. दुसऱ्या प्रकारांतले विषय म्हटलें तर, राज्यांतील व्यवस्था करणें, उदमाची व्यवस्था ठेवणें, जे लोक दुसऱ्या देशांत जाऊन तेथें वसाहत करितात त्यांचा बंदोबस्त करणें, आणि कर व जकात बसविणें हे आहेत.

कायदा करण्याची रीत येणेंप्रमाणें आहे. कोणा सभासदास कांहीं नवा कायदा करावा, किंवा पहिला एखादा कायदा फिरवावा, असें वाटल्यास तो किंवा त्याच्या तर्फेनं दुसरा कोणी

सभासद सभेस सूचना करिता कीं, मी कायद्याविषयीं बोलणार आहे. मग त्याच्या मनांत ज्या प्रकारचा कायदा करावयाचा, असेल त्या प्रकारचा मजकूर कागदावर लिहून तो *कागद सभेस देतो. तो वाचून त्याचा विचार तेथें तीन वेळां होतां. पहिल्या वेळेंस वादविवादाच्या अंतीं सर्व सभासदांचें अनुमत घेतात. बहुतांनीं अनुमत दिलें तर दुसऱ्यानें त्याचा विचार होतो. त्या वेळेंसही शेवटीं फिरून सर्वांचें अनुमत घेतात. त्यांत बहुतांनीं मान्य केल्यावर तिसऱ्यानें विचार होतो, तेव्हांही बहुतांनीं मान्य केला म्हणजे सभेंतून पार पडला. मग तो कागद दुसऱ्या सभे कडे पाठवितान; तेथेंही न्याचप्रमाणें त्याचा तीन वेळां विचार हाऊन बहुसंमतानें पसंत झाला तर तो राजाकडे पाठवतात. तो राजानें पसंत केला म्हणजे चालू होतो. मुळींच जर तो पहिल्या सभेनें नापसंत केला तर पुढें जात नाहीं. कदाचित् पहिल्या सभेंत पसंत झाला पण दुसऱ्या सभेनें नापसंत केला, तरी रद्द होतां. तसेंच दोहों सभांनीं पसंत केला असतांही राजानें जर नापसंत केला, तर तो कायदा चालावयाचा नाहीं. एकूण दोनही सभा व राजा ह्या तिघांस पसंत झाला तरच नवा कायदा कायम होतो, किंवा पहिला फिरतो.

नव्या कायद्याविषयीं कधीं असें होतें कीं जो विषय नवा ठराव्याचा असल तो लोकांच्या हिताचा असतां, परंतु त्याचें बीज कोणाच्या मनांत येत नाहीं; म्हणून त्याविषयीं प्रथम अनुमत कोणा देत नाहीं. तेव्हां तो तसाच राहतो. फिरून दुसरें वर्षीं तो सभेपुढें आणितान, तरी नापसंत होतां. असा बहुतवेळां जरी

* त्या कागदाम इंग्रजी भाषेन विल म्हणतात.

नापसंत झाला तरी वारंवार सभेत तो विषय प्रगट करण्यास सभासदांस किंवा त्यांच्या तर्फेनं दुसऱ्यास अधिकार आहे. शेवटीं काळंकरून त्या गोष्टीचें बीज लोकांस समजल्यावर त्याविषयीं अनुमतें बहुत पडतात, आणि तो कायदा ठरतो.

नवा कायदा करण्याविषयींच्या मजकुराचा कागद कोणत्याही सभेपुढें प्रगट करण्याचा सभासदांस अधिकार आहे. तरी लोकांपासून पैका घेणें, किंवा कर पट्टा वसविणें, ह्या गोष्टीचा विचार प्रथम प्रतिनिधींच्या सभेमध्ये मात्र होतो. प्रतिनिधींच्या सभेकडून आल्यावांचून लार्दींच्या सभेत ह्याविषयीं कोणाला कागद देण्याचा किंवा विचार करण्याचा अधिकार नाही.

इंग्लंडवर्णन, प्रकरण पांचवें.

इंग्लंडांतील लोक व त्याच परस्पर दळणवळण.

ह्या देशांतील लोकांपैक्षां इंग्लंडांतील लोकांचा शरीराचा बांधा उंच, व हाडगातर्ही मोंठें आणि बळकट असतें. त्यांची छाती विशाल असते. तिकडून आलेले लोक पाहून त्यांचा रंग गोरा आहे हें तर सर्वास ठाऊकच आहे. जे इंग्लिश लोक नेहमीं इंग्लंड देशांत राहतात, आणि ज्यांची प्रकृति चांगली असते, त्यांच्या गालांवर टवटवात लाली आली असते. त्यांचे डोळे अनेक रंगांचे असतात; कोणाचे निळे, कोणाचे अस्मानी, कोणाचे धारे, कोणाचे पिंगट, व कोणाचे भोरें. आंग्लोसाक्सन म्हणजे इंग्लंडांतील मूळचे लोक, ह्यांचे डोळे अस्मानी रंगाचे असतात, अशी लोकांत प्रसिद्धि आहे. तसेच त्यांचे केंसही

अनेक रंगांचे असतात; कोणाचे पिंगट, कोणाचे भोरे, कोणाचे काळे. काळे डोळे व काळे केंस हे बहुतांस नसतात, थोड्यांस असतात; आणि ज्यांस असतात त्यांचीं देखील बुबुळें फार पांढरीं, व आंगाचा रंग फार गौरा असतो. इंग्लिश लोकांमध्ये जातीचा कांहीं भेद नाही. ते आपण एकच आईबापांचीं लंकरें व सर्व आपण भाऊवंद आहों, असें मानितात. बडे लोकांतील पहिल्या प्रतीचा सरदार, किंवा हुना राजाही, सर्वांहून खालच्या पदवीच्या हलक्या नीच मनुष्याच्या हातचें पाणी प्याला असतां त्याला कोणी दोष ठेवीत नाही, व त्यालाही मी बाटलों, असें वाटत नाही. त्या लोकांत जातीचा भेद जरी नाही तरी पदवीचा भेद व कुळाचा भेद मोठा आहे. पहिल्या प्रतीचे बडे लोक म्हटले म्हणजे राजाच्या वंशांतील पुरुष, म्हणजे त्याचे पुत्र व भाऊ, व भावांचे पुत्र, व चुलते, वगैरे हे आहेत. त्यांस प्रिन्स, आणि बायकांस प्रिन्सेस, असा किताब आहे. प्रिन्स म्हणजे राजकुमार असा अर्थ होता. त्यांच्या खालीं दुसऱ्या पदवींत द्यूक, मार्किंस, अर्ल, वैकौंत, आणि बारन, ह्या पांच पदव्यांचे बडे लोक आहेत. ह्या बडेलोकांच्या खालीं मध्यम प्रतीचे लोक आहेत, त्यांमध्ये बारोनेत व नैत हे किताबवाले आहेत. ह्यांशिवाय ज्यांस वर सांगितलें किताब नसून पिढीजादं श्रीमंत, ज्यांपाशीं वडिलोपार्जित जमीन किंवा पैका पुष्कळ आहे ते, व धर्माधिकारी म्हणजे लोकांस धर्मोपदेश करणारे, व कायद्यांचा अभ्यास करून कांतीन वकिलाचें काम चालविणारे, व वैद्यशास्त्राचा अभ्यास करून वैद्यकी करणारे, व आफिसांतील मोठ्या पगाराचें कागकून, व साऱ्यांनं पुष्कळ जमीन घेऊन शेतकीचा

धंदा करणारे, तसेच परदेशांशीं उदीम व्यापार करणारे, व हाताखालीं कारागीर ठेवून हरएक शिल्पाचा कारखाना चालविणारे, आणि फौजेतील व आरमारावरील सनदी हुद्देदार, हे मोडतात. ह्या मध्यम पदवींतील लोकांस जेन्वी म्हणजे गृहस्थलोक म्हणतात. ह्यांचें सामान्य लक्षण पाहिलें असतां, जे लहानपणापासून विद्याभ्यास करितात, व जे गृहस्थांशीं सहवास ठेवितात, सभ्यरीतीनें वागतात, हलक्यांची संगत धरीत नाहींत, व ज्यांचा धंदा हातच्या कसबाचा नव्हे पण बुद्धिकौशल्याचा असतो, अशा योग्यतेचे लोक तेच ह्या गृहस्थलोकांत गणिले जातात. त्यांच्या खालीं कनिष्ठपदवीचे लोक आहेत. कनिष्ठपदवींत थोडीशी जमीन साऱ्यानें घेऊन शेतकी करणारे, दुकानदार, आपल्या हातानें शिल्पाचें काम करणारे, आफिसांतील हलक्या पगाराचे कारकून, घरांतील चाकरलोक, आणि सर्व प्रकारचे मजूरलोक, हे आहेत. खालच्या पदवींतील कोणी मनुष्यांनं आपल्या उद्योगावर किंवा कसबावर बराच पैका मिळविला, तर तो खालची पदवी सोडून मध्यम पदवींत गिरतो. हा पदवींचा भेद सांगितला, ह्याशिवाय दुसरा भेद आहे, तो कुळाचा भेद हाय; तो असा. ज्यांचे पूर्वज बहुत दिवसां पासून बंडलोकांत आहेत, किंवा ज्यांच्या कुळांत बहुत पिढ्यांपासून कोणी चाकरी केली नाहीं, व उदीम व्यापार केला नाहीं, व हातानें काम धंदा केला नाहीं, केवळ घरचे सुखी असून घरच्या पैक्यावरच प्रपंच चालवितात, त्यांस कुलीन म्हणतात. ह्यांची अबरू नुसत्या पदवीवाल्यांच्या अबरूपक्षांमोठी आहे. कारण राजाच्या मनांत येईल त्यावेळीं त्यांस कोणालाही मोठी पदवी देतां येईल, परंतु त्यांच्यानं कुलीनपणा कोणाला देवणार नाहीं. खालच्या पदवीच्या

मनुष्यांनै माठी विपाशगरी करून दाखवून बडे लोकांची पदवी मिळविली, अशी गाष्ट बहुत वळां घडून आली आहे.

इंग्लंदांत बडे लोकांची व श्रीमंत गृहस्थलोकांची अबरू माठी आहे खरी, तरी तेंयें सदाचरणाची इतकी मातबरी आहे कीं कोणी वडलोकांनै किंवा कुलान मनुष्यांनै कुमार्गाचा अंगीकार केला, असें लोकांस समजलें, किंवा त्याविषयीं संशय आला, तर त्याला लोक आपल्या पंक्तीस घेत नाहींत. ह्या गाष्टीचें तारतम्य खालच्या पदवीचे लोक देखील ठवितात. कोणी मनुष्य अबरूदार, श्रीमंत, कुलान, असा असूनही कुमार्गांनै वर्तता, तर त्याची चाकरी करण्यापक्षां जो ह्यापक्षां हलका आहे पण सदाचारसंपन्न आहे त्याची चाकरी खुपींनै व लवकर पतकरितात.

ह्या हिंदुस्थान देशांत अशी चाल आहे कीं बापाची जिंदगी स्थावर किंवा जंगम असेल ती सर्व पुत्रांस सारख्या विभागानें मिळते. नणेंकरून वंशपरंपरागत जमीन, धन, किंवा वृत्ति ह्यांचे विभाग होतां होतां कालगतींनै तीं क्षीणदर्शस पावतात. आणि त्याचे वंशज शरिद्री होतात. इंग्लंददेशांत तशी चाल नाहीं. वडिलोपार्जित जो जमीनवगैरे स्थावर माल असता तां वंशपरंपरेंनै वडील पुत्रासच मिळतो, त्याचे विभाग होत नाहींत. बापांनै स्वतां मिळविलेलें जें द्रव्य असतें त्याची व्यवस्था करणें हें मात्र बापाच्या खुशीवर आहे. सर्व पुत्र लहान आहेत तोंपर्यंत बाप त्यांजकडून विद्याभ्यास करवितो. मग ज्येष्ठ पुत्र खेरीज करून बाकीचे पुत्र तितक्या वयांत आले म्हणजे कोणाला वैद्यकीचें, कोणाला कोर्तातील वकिलाचें, कोणाला धर्मोपदेशकाचें, अशीं कामें शिकण्यास लाविता, अथवा लष्करांतील किंवा आरमारवरील सनदी हुद्याचें काम मिळवून देतो. त्याप्रमाणें

ते निर निराळ्या धंद्यांवर पैका मिळवून आपापला संसार करितात चापापाशीं द्रव्य असतें तें तो मरतेवेळेस आपल्या खुशीप्रमाणें पुत्रांस वांटून देतो. त्याविषयीं काणी कुरकूर करीत नाहीं. अशा रीतीनें जीं कुळें पहिल्यापासून संपन्न असतात तीं दरिद्रदशेस पावत नाहींत. व नवीन उद्योग करून संपत्ति मिळविणें सर्वास भाग पडतें. आणि देशामध्ये पिढी दरपिढी चांगले सधन घरचे सुखी अशा श्रीमंत लोकांची, बडे लोकांची, व गृहस्थ लोकांची, मंडळी चिरकाल कायम राहत. आणि देशकल्याणाकरितां विद्वान् व युक्तिवान्, उद्योगी लोकांस द्रव्यद्वारा आश्रय देण्यास ते, समर्थ असतात. तें कळून उद्योगी लोकांस मोठाले उद्योग करण्याविषयीं उत्तेजन येतें. स्थावरजिंदगीविषयीं विभाग न करावे अशी रीत जर नसती, तर मोठमोठालीं कुळें थोडक्याच पिढ्यांनीं दरिद्रदशेस पावून त्यांचें मोठपणाचें नांवमात्र राहिलें असतें. व नांवाचे बडे लोक ह्यांची प्रतिष्ठा जाऊन, राजाची खुशामत करून तो देईल त्यानें आपली उपजीविका करावी, असें करणें त्यांस प्राप्त झालें असतें.

वर सांगितलेल्या विषयांचें निरूपण विस्तारें करून कळू लागल्यास, लोक फार सुधारून उत्तम अवस्थेस पोहोचले त्यांच्या पैशाचा परंपरनें कसा व्यय होता ह्याविषयीं मोठा ग्रंथ होईल. इतकेंच मात्र सांगतां कीं, ज्या देशांत बहुत प्रकारच्या पदार्थांचा निरंतर खप होतो, मग ते पदार्थ त्या देशांत उत्पन्न झालेले असोत किंवा बाहेरून आणिलेले असोत, तसेंच ते देहनिर्वाहाचे असोत किंवा ऐषआरामीचे असोत, ते पदार्थ आपल्या देशांत उत्पन्न करण्याचें किंवा बाहेरून आणण्याचें काम त्या देशांत

बहुत मनुष्यांस मिळून त्यांचें उपजीवन चालतें हें उघडच आहे. तसेंच श्रीमंतलोकांस जे ऐषआरामीचे व सुखोपभोगाचे पदार्थ लागतात, ते तयार करून देण्याच्या व आणून देण्याच्या कामांकडे जे लोक गुंततात, त्या लोकांसाठीं अन्न वस्त्र इत्यादि पदार्थ उत्पन्न करण्याच्या व तयार करण्याच्या कामांस दुसरे लोक लागून त्यांचा उदरनिर्वाह होतो.

बाहेरून पदार्थ आणावे लागतात, असें सांगितलें, तर ते पदार्थ आणण्यास गलबतें पाहिजेत; तेव्हां तीं गलबतें बांधण्याच्या कामांत बहुत कारागीर लोकांस काम मिळून त्यांचा चरितार्थ चालतो. तसेंच, गलबतें तयार झालीं म्हणजे तीं चालविण्यासाठीं नावाडी लोक पाहिजेत, ते त्या कामास लागून बहुतांस खावयास मिळतें. आणि अन्य देशांहून जे पदार्थ आणावयाचे असतात त्यांच्या मांबदला आपल्या देशांतून दुसरे पदार्थ नेले पाहिजेत. ते पदार्थ उत्पन्न करण्यास बहुत लोकांस कामें मिळून त्यांची उपजीविका सुखानें चालते. ह्या रीतीनें बंडलोकांचें व गृहस्थलोकांचें द्रव्य हें देशाचें कल्याणास कारण होतें. असें कीं, ते लोक देहनिर्वाहाच्या व ऐषआरामीच्या पदार्थाकरितां जें द्रव्य खर्च करितात, त्या द्रव्यानें उदम्यांस व शिल्पकारांस व शेतकऱ्यांस उत्तेजन होऊन त्यांचा निर्वाह चालतो. अशा रीतीनें ते द्रव्य सर्वास परंपरेनें उपयोगीं पडतें. ह्या देशांत अशी चाल आहे कीं कुटुंबांतील सर्व पुरुष आपआपल्या मिळकतीचें द्रव्य एकत्र करितात, आणि सर्व मिळून त्याचा उपभोग घेतात, तशी चाल इंग्लंडांत नाहीं. तेथें एका कुटुंबांतील पुरुष वयांत आल्यावर वेगळे होतात. मग बापानें दिलेंलें

द्रव्य किंवा आपण मिळविलेलें द्रव्य जो तो आपआपल्या खुशी-प्रमाणें खर्चितो, किंवा सांठवितो, किंवा मनास येईल त्याप्रमाणें त्याची व्यवस्था करितो. ह्यांत कोणास वाटेल कीं, ह्या रीतीनें हरएकाची स्वार्थबुद्धि वाढत असेल, व जो तो आपापलेंच कल्याण करूं पाहत असेल, तर असें नाहीं. वास्तविक पाहिलें असतां ह्या गोष्टीचा परिणाम अगदीं निराळाच होतो. ते भाऊ जरी वेगळे राहिले तरी त्यांच्या मनांतील बंधुप्रेम सुटत नाहीं. व ते जाणतात कीं, एका आईबापाच्या पोटीं जे जन्मले त्यांनीं एकमेकांस मदत करावी, एकमेकांच्या उपयोगीं पडावें. हा त्यांचा धर्म होय. म्हणून कोणा एखाद्या भावास मदत पाहिजे, तर दुसरे भाऊ प्रेमभावानें व बंधुधर्मानें त्यास मदत करितात, व ज्यास मदत केली तो तरी असें समजतो कीं, ही मदत माझा हक्क आहे म्हणून मला मिळाली असें नाहीं, तर बंधुप्रेमानें ही मदत मिळाली, ह्या मुळें मी ह्यांचा उपकारी आहे. येणेंकरून मदत करणाऱ्यांची व मदत मिळविणाऱ्यांची प्रीति उत्तरोत्तर अधिक अधिक वाढत जाते. अशा करण्यांत बंधु एकत्र राहून आपापलें द्रव्य एके ठायीं केल्यानें जो कलहरूप आणि द्वेषरूप परिणाम व्हावयाचा तो होत नाहीं.

ज्या लोकांची पदवी समान आहे ते लोक बहुतकरून एकमेकांची संगत धरितात. कारण, सारखी प्राप्ति, सारखा उद्योग, आणि बहुतेकांचे विवाहादिसंबंधानें कुटुंबाचें नातें, हीं स्नेहास कारणें होतात. डबे लोक, व पार्लमेंताच्या सभेंत बसणारे प्रातिनिधि, आणि घरचे संपन्न गृहस्थ, हे वर्षांतून कांहीं दिवस लंडन राजधानींत, असतात, व कांहीं दिवस आपआपल्या गांवीं असतात.

गांवांतील त्यांच्या हवेल्या सर्वप्रकारें सोईच्या व ऐषआरामीच्या आणि सुखोपभोगाच्या पदार्थांनीं भरलेल्या असतात. त्या लोकांची जशी संपत्ति असते तसतशा त्यांच्या हवेल्या व हवे- त्यांचे भोंवतालचे बागवगीचे, रमणा, वगैरे जमीन, व घरांतील सामान, व घोंडे, गाड्या, रथ, व त्यांचे पेशाख, असतात.

बडेलोक व संपन्न गृहस्थ ह्यांचीं सुखें दोन प्रकारचीं असतात. एक विषयोपभोगापासून सुख आणि एक परस्पर संगतीपासून सुखः विषयोपभोगाचें सुख म्हटलें म्हणजे नाच, तमाशें, नाटकें, घोंड्यांच्या शर्यती, अनेकप्रकारच्या हरजितीचे खेळ, ह्यांपासून झाललें सुख. कितीएकांचें खाण्यापिण्याच्या सुखाकडे लक्ष फार असतें, त्यांत नवे नवे प्रकार काढावे व त्यांची रुचि ध्यावी परस्पर संगतीचें सुख म्हटलें तर, चार इष्टमित्र मंडळी एकत्र मिळून ज्या गोष्टींविषयीं सर्वांची आस्था असत अशा गोष्टींवर परस्पर वादविवाद, भवति न भवति, इत्यादि संभाषण झाल्यानं एकमेकांचें मन एकमेकांस कळतें, व परस्परांची प्रीति एकमेकांवर लागते, ह्यापासून जें सुख होतें तें. पार्लमंन्ताचे सभासदांपैकीं चार मंडळी एखाद्याचे घरीं मिळाली तर राज्यप्रकरणाच्या गोष्टी सहज त्यांच्या बोलण्यामध्ये निघतात. ज्या दिवसांत पार्लमन्तसभा चालू असते त्या दिवसांत तर विशेषेंकरून त्या गोष्टींची वाटाघाट चालते. परंतु एखाद्याचे घरीं मित्र मंडळी, म्हणजे निराने- राळ्या धंद्यांचे पुरुष व तशा त्यांच्या बायका अशी मंडळी मिळाली असतां तींत सदाचरणाविषयीं व धर्माविषयीं आपल्या देशाची व अन्य देशांची स्थिति कशी आहे, व सदाचरण आणि धर्म ह्यांचो वृद्धि कशी करावी, व आपल्या शेजारीं गरीबगुरीब

लोक राहतात त्यांची स्थिति कशी सुधारावी, व अलीकडे नवीन युक्ति, नवे कौशल्य कोणते कसे निघाले; व अलीकडे कोणकोणतीं नवीं बुके छापिलीं, ह्या गोष्टी निघतात, व त्यांविषयीं बहुत प्रकारचें संभाषण होतें, तें केलून सर्वांचीं मनें रंजतात. अशा मंडळींत बहुतकळून सुशिक्षित बायका कांहीं वाद्ये वाजवितात, व कांहीं गाणे म्हणतात, तें केलून त्या मंडळाला फारच उत्साह होतो. मंजावर जिकडे तिकडे चित्रें, नकाशे, तसबिरा, व दुसरे मौजेचे चमत्कारिक पदार्थ मांडलेले असतात त्यांजकडे पाहून सहजच त्यांविषयीं संभाषण होतें, तसेंच त्यांच्या कलेविषयीं व नामांकित चित्रकाराविषयीं संभाषण चालतें.

जे गृहस्थ घरचे सुखी आहेत, म्हणजे ज्यांच्या पदरीं जमीन पुष्कळ असून सारा मिळतो, किंवा नक्त पैक्यावर व्याज मिळतें, म्हणून उपजीविकेसाठीं ज्यांस धंदा करावयास नलगे, असे जे आहेत ते आपल्या शेजारीं जे गरीबगुरीब राहतात त्यांची सुधारणूक करण्याविषयीं आणि त्यांचें कल्याण वाढविण्याविषयीं काळजी धरून बरेच लक्ष लावितात. ते व त्यांच्या बायका व त्यांच्या कन्या गरीबगुरीब लोकांच्या मुलांसाठीं शाळा घालून त्यांचा खर्च चालवितात. आपण स्वतां जाऊन त्या शाळांची देखरेख ठेवितात, व कधीं कधीं स्वतां मुलांस शिकवितात. तसेंच गरीब लोकांमध्ये परस्परांकरितां वस्त्रे व हिंवाळ्यांत काळसे, सर्पण, व दुखणाइतांस औषधपाणी, व ते दुखणाईत आहेत तोंपर्यंत त्यांच्या पोटास खर्च, इत्यादि कामांस मदत करणाऱ्या निरनिराळ्या मंडळ्या आहेत त्यांची देखरेख करितात, व त्यांचा हिशेब ठेवितात, व गरीब लोकांच्या झोंपड्यांत जाऊन त्यांचा

समाचार घेतात, व त्यांस बुद्धिवाद सांगतात, व त्यांच्या अडचणी दूर करितात. ह्या रीतीनें परस्परांचा परस्परां विषयीं मनोभाव उत्तम प्रकारचा होतो. ह्या देशांत गरीब लोकांचा आणि श्रीमंत लोकांचा संबंध पाहिला असतां श्रीमंतांपासून आपणांस कांहीं लाभ होईल ही आशा धरून गरीब लोक त्यांचें आर्जव करितात, आणि त्या आर्जवामुळें मात्र श्रीमंत गरिबांस कांहीं देतात, इतकेंच काय तें. परंतु इंग्लंडांत तशी गोष्ट नाही. तेथें गरीब लोकांची दया श्रीमंत लोकांस फार येते, व ते श्रीमंत लोक गरिबांस संकटसमयीं हरएक प्रकारें मदत करितात, व त्यांच्या दुःखानें आपण दुःखी होतात. ह्यामुळें गरीब लोकही आपल्या शेजारच्या श्रीमंतांचें कल्याण पाहून परम संतोष पावतात. आणि श्रीमंतांस दुःख किंवा संकट प्राप्त झालें तर ते वास्तविक दुःखी होतात. तसेंच पूर्वीं कोणी श्रीमंत असून कालेंकरून गरिबीस आला असतां त्याच्यानें मदत करवत नाहीं; तरी त्याचा मान सत्कार पहिल्याप्रमाणें ठेवितात, किंबहुना ह्यावेळीं विशेष ठेवितात. ह्यामुळें परस्परांच्या प्रीतिसुखाची उत्तरोत्तर वृद्धि होत जाते.

इंग्लंडवर्णन, प्रकरण सहावें.

न्याय करण्याचे प्रकरण आणि कायदे.

इंग्लंडांत न्याय करण्याच्या सभा म्हणजे कोर्टे येणें प्रमाणे आहेत.

१ अपिलाचें एक सुप्रीम कोर्ट आहे, ज्यास प्रिवी कौन्सिल म्हणतात. हें कोर्ट हौस आफ् लार्ड्स, म्हणजे बडे लोकांची सभा,

ह्याची जुदिशल कमिती, म्हणजे न्यायखात्याची कमिती आहे. ह्या देशातील लोक राजा होता तेव्हां किंग्कौन्सिल म्हणत असत, आणि आतां राणी आहे म्हणून क्वीनकौन्सिल म्हणतात, तें हेंच.

२ साधारण कायदे, म्हणजे पार्लमेन्तानें केलेले आक्त व प्राचीन संप्रदाय, ह्यांच्या अन्वये ज्यांत इनसाफ होतो अशीं तीन मुख्य अदालत कोर्टे आहेत. त्यांचीं नांवे हीं आहेत, क्वीन्सबेंच म्हणजे राणीचे बैठकीचें कोर्ट, एक्सचेकरचें कोर्ट, आणि कामन प्लिज्चें कोर्ट. ह्या तीन कोर्तांत साधारण देणें घेणें, वतनवृत्ति, हक्क, वगैरे सर्व गोष्टींचे दावे चालतात. ह्या प्रत्येक कोर्तांत पांच पांच न्यायाधीश असतात. ह्या तीन कोर्तांपैकीं एखाद्या कोर्तास कांहीं गोष्टींचा संशय पडल्यास हे पंधरा जज्ज एकत्र बसून त्या गोष्टींचा निर्णय करितात. ह्याप्रमाणें हें तीन कोर्तांच्या निवाड्यावर अपीलकोर्ट होतें. ह्या तीन कोर्तांत जूरीची वहिवाट आहे, म्हणजे जूरीच्या ठरावाप्रमाणें इनसाफ होतो.

३ चान्सरी ह्या नांवाचें एक कोर्ट आहे. जे दावे चालविण्यास दुसऱ्या कोर्तास कायदे किंवा अखत्यार नाही ते दावे येथें चालतात. ह्या कोर्तांत जूरीची वहिवाट नाही; केवळ न्यायाधीशाच्या मतानें इनसाफ होतो. ह्या कोर्ताच्या मुख्य न्यायाधीशाला लार्दचान्सलर हा किताब आहे. त्याच्या हाताखालीं दोन चार नायब आहेत, ज्यांस व्हेसचान्सलर असा किताब आहे. ह्यांचीं निरनिराळीं स्वतंत्र कोर्टे आहेत. ह्या चान्सरी कोर्ताच्या पोटीं एक अपिलाचें कोर्ट आहे. ह्या अपील कोर्तांत दोन न्यायाधीश असतात.

४ एक्वीजीआस्तिकलकोर्ट, आणि आदामिराल्तीकोर्ट, ह्या नांवांचीं

दोन कोर्ते आहेत. ह्यांत मृतपत्राविषयीचे दावे, व देवळाविषयीचे, व धर्मखात्यांतील कितीएक गोष्टींविषयीचे दावे, समुद्रावर गलब-ताला गलबत लागल्याविषयीचे दावे, आणि बेवारशी गलबतांविषयीचे दावे ह्यांची चौकशी होते. ह्या कोर्तामध्ये *क्याननला आणि † रोमनला ह्या कायद्यांच्या अन्वयेन इनसाफ होतो.

५. विवाहाविषयीचे दाव्यांचें कोर्त. ह्यांत विवाहसंबंधी दाव्यांचा इनसाफ होतो. हें कोर्त अलीकडे नवेंच स्थापिलें आहे.

६ वर सांगितलेली पांच प्रकारची वरिष्ठ कोर्ते ह्यांशिवाय पांचशें रुपयांहून कमी रकमांच्या दाव्यांची चौकशी करण्या करितां कौन्तिकोर्त ह्या नांवाची कोर्ते सर्व देशांत जागोजाग स्थापिली आहेत.

वर सांगितलेल्या वरिष्ठ कोर्तांतील न्यायाधीशाचा मान फारच मोठा असतो. लार्ड चान्सलर म्हणून जो चान्सरी कोर्ताचा मुख्य न्यायाधीश हा तर राणीचे घराण्यांतील पुरुष खेरीज करून सर्व गृहस्थ बडे लोकांचे वर आहे. ह्या न्यायाधीशांची पदवी उगीच राणीच्या लोभानें किंवा प्रधानांच्या लोभानें मिळत नाहीं. ज्याची विद्या अधिक, ज्याची बुद्धि विशाल, जो कायद्यांमध्ये फार वाकबगार, त्यालाच ही पदवी मिळते. पूर्वी राजाची जे जेंपयंत न्यायाधीशावर असे तेंपयंत त्याची जागा कायम राहिली; राजाची गैरमर्जी झाली तर राजा त्यास बरतर्फ करी परंतु आतां तशी गोष्ट नाहीं. जेंपयंत न्यायाधीशाची वर्तणूक चांगली आहे तेंपयंत त्याची जागा काढण्यास राजा देखील

* क्याननला म्हणजे धर्माधिकार्यांच्या सभांनीं केलेले कायदे.

† रोमनला म्हणजे रोमच्या एका रादशाहानें केलेले कायदे.

समर्थ नाही. सांप्रत कोणाच्या तोंडाकडे त्यास पहावयाला
नको. निःपक्षपाताने न्याय करणे हेच त्यास पाठबळ आहे.

वर सांगितलेली वरिष्ठ कोर्टे हीं लंदन शहरांत आहेत. तेथें
दूरच्या लोकांस येण्याची इजा न पडावी म्हणून त्या वरिष्ठ
कोर्टांतील पंधरा न्यायाधीश वर्षांतून दोनवेळां फौजदारी खटलीं
व दिवाणी खटलीं ह्यांची चौकशी करण्यासाठीं प्रांतोप्रांतीं
फिरतात; तेव्हां त्यांस सरकित जज म्हणतात. हे न्यायाधीश
एक एक ठिकाणीं दोन दोन जातात: आणि हर एक प्रांताच्या मुख्य
शहरामध्यें ते आपली कचेरी करितात. ह्या कचेरींत फौजदारी
व दिवाणी ह्या खटल्यांचे इनसाफ होतात. प्रांताच्या मुख्य
शहरास हे न्यायाधीश गंव्यावर व तेथें कचेरी केल्यावर
त्या मुख्य शहरांत जे फौजदारी प्रकरणीं अपराधी पुढें चौकशी
होण्यासाठीं तुरुंगांत ठेविलेले असतात ते तेथें चौकशीस आण-
वितात. ह्या कचेरींत इनसाफ करण्याची रीत म्हटली म्हणजे
मुंबईतील बादशाही कोर्टातील इनसाफ करण्याच्या रीतीप्रमाणेंच
आहे. ज्यावर अपराध केल्याची फिर्याद झाली असते तो कैदी
कोर्टांत आणतात, मग फिर्यादीकडले व कैदीकडले साक्षीदार
येऊन जुरीच्या समोर साक्ष देतात. जुरी म्हणजे बारा माण-
सांची मंडळी, हीं माणसें शपथ घेतात कीं, आम्हां पुढें साक्षीदार
साक्ष देतील तीं एकून घेऊन पक्षपात न करितां आम्ही निवाडा
करूं. जुरीच्या मतावर कैदीचें काय ते बरें वाईट व्हावयाचें.
जुरीचीं माणसें स्वतंत्र असतात. कैदी अपराधी ठरून त्यास
शिक्षा मिळावीच असें त्यांच्या मनांत येण्यास हेतु नसतो; किंबहुना
ते निरपराधी ठरून सुटावा असें त्यांच्या मनांत असतें. जुरीची

बहिवाट जेथे आहे तेथे कैदीवर जुलूम करावयाचा न्यायाधीशाचे मनांत असला तरी त्याचें कांहीं चालत नाही. बादशाही कोर्टाखेरीज करून ह्या देशांत जुरीची चाल नाही, म्हणून कैदीचें बरें वाईट काय तें एकट्या न्यायाधीशाच्या मतावर असतें. तां तर सरकारचा चाकर सरकारचा पगार खाणारा असतो.

कैदीच्या वन्याविषयीं आणखी एक मोठी शंभट आहे, ती अशी. जुरीचें काम चालविणाऱ्या माणसांतून कैदीस वाटेल तर, हा मनुष्य माझ्या चौकशींत नको, अशा प्रकारें कारण दाखविल्या वांचून चौवीस माणसें नाकारायास त्यास अधिकार आहे. पुढें योग्य कारण दाखविलें तर पाहिजेत तितकीं माणसें नाकारायास त्यास अधिकार आहे. ह्यावरून पक्षपात किंवा लांच किंवा जबरी ह्यांच्या योगानें कैदीचें वाईट होण्याचा संभव थोडाच. ह्या कचेरींत न्यायाधीशाकडे काम इतकेंच आहे कीं साक्षीदारांनीं साक्षी दिल्या त्यांचा चांगला विचार करून शेवटीं त्यांचा सारांश जुरीवाल्यांस कळवावा, व त्यांतील विशेष गोष्टींकडे लक्ष्य लावावें, आणि त्या त्या अपराधाविषयींच्या कायद्याची माहिती करून द्यावी. मग जुरीनें निवाडा केल्यावर कायद्याप्रमाणें अपराधानुरूप शिक्षा द्यावी, किंवा अपराध लागू न झाल्यास, सोडून द्यावें, हें आहे. इंग्लंडांतील कोर्टाचें काम चालत असतांना आंत जाण्यास कोणास बंदी नाही. कोर्टातील चौकशी दिवाणी प्रकरणीं असो किंवा फौजदारी प्रकरणीं असो, ती इमानानें व निष्पक्षपातानें उघडपणें जज्ज करितो. लांच घेणें हें कोणास ठाऊकच नाही.

इंग्लंदांतील कायदे कांहीं लिहिलेले आहेत, व कांहीं फार प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या संप्रदायांवर आहेत. लिहिलेल्या कायद्यांपैकी कांहीं फार जुने आहेत व कांहीं नवे केलेले आहेत. लोकांच्या वर्तणुकींत जसा फेरफार होता तसे कायदे बदलून नवे जुने करितात. ह्या देशांतील हिंदूंच्या धर्मशास्त्रांत जे कायदे आहेत ते अद्याप पर्यंत फिरले नाहीं, लोकांचें ज्ञान किती जरी वाढलें, विद्या किती जरी वाढली, रीतीभातीत किती जरी फेर पडला, तरी त्यांचें शास्त्र बदलत नाहीं.

इंग्लंदांतील लोकस्थितीचें हें एक मोठें लक्षण आहे कीं कायद्यांची सत्ता सर्व लोकांवर सारखी चालते. राणीला देखील कायद्याच्या अमलांत राहणें भाग पडतें. श्रीमंत आणि दरिद्री ह्या सर्वांचा कायदा एकच आहे. कधीं कधीं संभावित कुलीन अब्रूदार अशा मनुष्याच्या हातून अपराध झाला असतां त्यास शिक्षा मिळूनये व त्याची अपकीर्ति होऊंनये म्हणून त्याच्या आपांनीं पुष्कळ उद्योग केला, परंतु तो व्यर्थ जाऊन गरीब लोकांस जी शिक्षा तीच त्यास मिळाली, असें अनेकवेळां झालें आहे. निष्पक्षपाताचा न्याय सर्वास सारखा मिळावा, सर्व लोकांची मालमत्ता निरुपद्रव रहावी, कोणास इजा नव्हावी, सर्व लोक आपआपल्या खुद्द जातीचे मुखत्यार असावे, कोणीं कोणावर जबरी करूं नये, ह्या गोष्टीं विषयीं पार्लमेन्तानें फार बंदोबस्त केला आहे. ह्या देशांत बेगारीस माणसें धरण्याची चाल होती तशी तेथें नाहीं, व बाजारचा माल बळेंच घेऊन मनास येईल ती किंमत द्यावी, हें तें तेथें कोणास माहीतच नाहीं.

*खून वगैरे मोठ्या अपराधांस मात्र फांशीची शिक्षा आहे. खांटा लेख करणे, घरास आग लावणे, घर फोडून किंवा एरवीं चोरणे करणे, असल्या अपराधांस काळ्या पाण्यावर पाठविण्याची शिक्षा देतात; नाहीतर इंग्लंडांतच तुरुंगांत ठेवून अपराधाच्या तारतम्याने सक्तमजुरी करवितात. इतर अपराधांबद्दल कितीएकांस केवळ तुरुंगांत ठेवितात. कितीएक अपराध्यांस तुरुंगांत ठेविल्यावर एकदां किंवा दोनदां बांधून फटके मारावितात.

शहरांशहरांस शहरच्या बंदोबस्ताकरितां दरवर्षास हुद्देदारांची नेमणूक होत असते. हे हुद्देदार लहानसान अपराधांची चौकशी करून अपराध्यांस शिक्षा करितात. व हरएक प्रकारें आपल्या शहराची देखरेख ठेवितात. बहुतकरून मुख्य हुद्देदार ह्यांस मेयर आणि त्यांचे मदतगार ह्यांस आल्दरमान असें नांव असते. ज्या शहराम सरकारांतून सनद मिळाली असते, त्या शहरांत हे हुद्देदार असतात. दुसऱ्या शहरांत दुसऱ्या नांवांचे हुद्देदार असतात. लंडन शहराचा जो मेयर आहे त्यास लार्ड मेयर हा किताब आहे. ह्या शिवाय सर्व देशांत जागोजाग पोलीस कोर्ट व माजिस्ट्रेतांचीं कोर्ट आहेत, ह्यांत लहानसान अपराध्यांची चौकशी होते. व जागोजाग संभावित गृहस्थांस जसतिस् आफ धि पास हा हुद्दा देऊन सरकार त्यांची नेमणूक करिते. ते सामान्य अपराधांची चौकशी करून फैसला करितात. मोठा अपराध असला तर सरकित जज येऊन चौकशी करित

* मागे इंग्लंडातील कायदे फार क्रूर होते. पुष्कळ साधारण अपराधांस फांशीची शिक्षा होती, परंतु अलीकडे कायदे सौम्य झाले आणि फांशीची शिक्षा फार कमी झाली आहे.

तोपर्यंत अपराध्यांस तुरुंगांत ठेवितात. हरएक प्रांतांत शेरिफ ह्या नांवाचा हुद्देदार असतो. शेरिफ ह्याला येथें नाझर म्हणतात. शेरिफ ह्याचें काम येणेंप्रमाणें. सरकारचा जो हुकूम येईल तो बजावावा. पार्लमेन्त सभेंत बसण्याकरितां लोकांकडून प्रतिनिधींची नेमणूक करवावी. पार्लमेन्ताला किंवा राजाला कांहीं गोष्टीविषयीं अर्ज करण्याचें लोकांच्या मनांत आलें असतां त्याचा विचार करण्याविषयीं लोक एकत्र जमवावे, अथवा लोककल्याणाच्या हरएक गोष्टीचा विचार करण्यासाठीं लोक मिळवावे. व त्या सभेंत मुख्य स्थानीं आपण बसावें. सरकित जज्ज आले असतां त्यांच्या जवळ हजीर राहून ते सांगतील त्या वेळेस कैदी व साक्षीदार हजीर करावे, व जुरींत बसणाऱ्या लोकांस बोलावणें करावें, व जज्जांनीं जी शिक्षा अपराध्यास देण्याची ठरविली असेल ती बजावावी. हरएक शेरिफाचे हाताखालीं नायब असतो. हीं कामें शेरिफ आपण जातीनें करितो किंवा नायबाकडून करवितो. वर सांगितलेले हुद्देदार मेयर, आल्दरमान, जस्तिस् आफ् धी पीस, शेरिफ ह्यांस सरकारांतून कामाबद्दल वेतन कांहीं मिळत नाहीं, ते अब्रूसार्थी काम करितात. हे कामगार प्रतिवर्षीं नवे नवे नेमिले जातात.

इंग्लंडवर्णन, प्रकरण सातवें.

विद्याभ्यास.

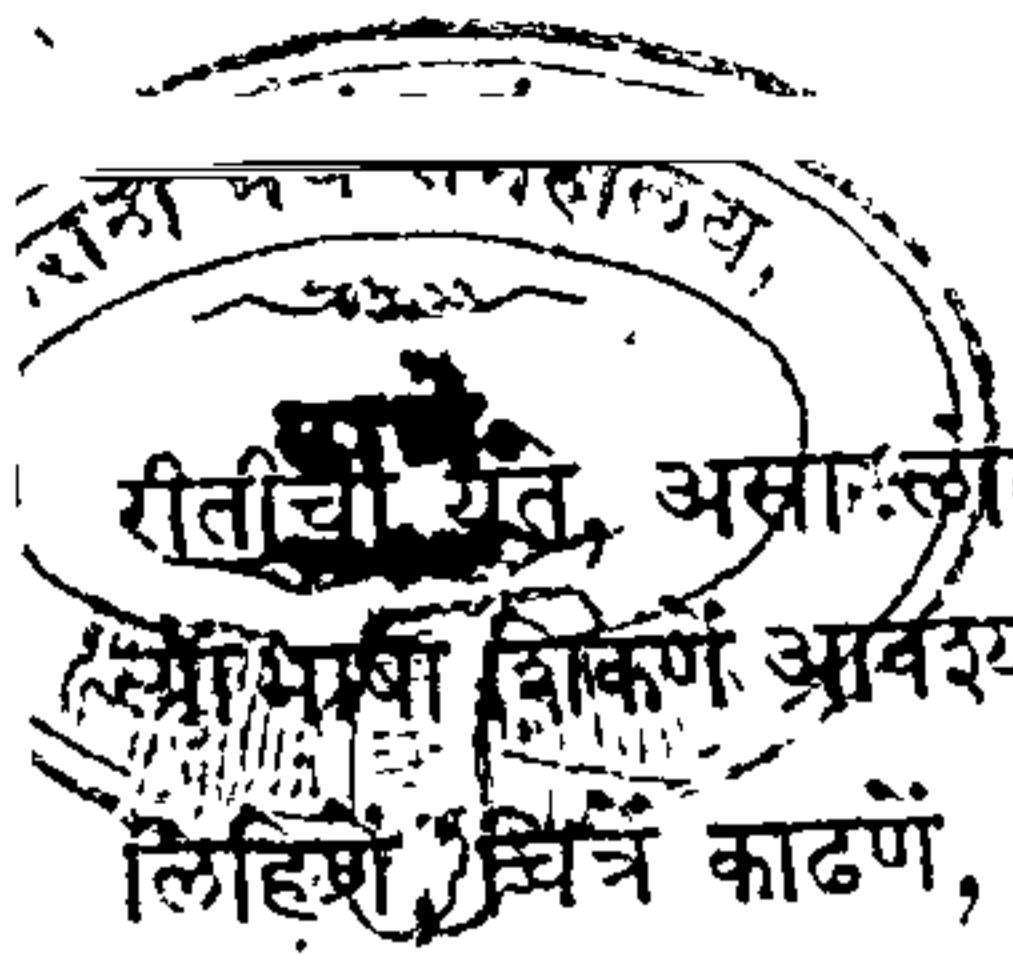
इंग्लंडांतील पहिल्या पदवीचे व मध्यम पदवीचे लोक आपल्या मुलांचा विद्याभ्यास चांगला व्हावा म्हणून त्यांस शाळेंत घालितात. त्या मुलांचा विद्याभ्यास हाण्याकरितां दोन प्रकारच्या

शाळा आहेत. एक नेमणुकीच्या शाळा, आणि दुसऱ्या खासगीच्या शाळा. नेमणुकीच्या शाळा म्हणजे मागे कोणी राजानें, किंवा बडे लोकांनीं, किंवा श्रीमंत गृहस्थांनीं, अमुक ठिकाणीं शाळा स्थापून त्या शाळेंत शिक्षकांस वेतनें मिळावीं व अमुक विद्यार्थ्यांस नेमणुकी मिळाव्या ह्यांसार्थीं पुष्कळ पैसा ठेविला असतो, ती शाळा नेमणुकीची. अशा शाळेंत नेमणुकीच्या विद्यार्थ्यांस विद्या शिकण्याचा खर्च न पडतां विद्या प्राप्त होते, व कोठें कोठें त्यांचा पोटखर्चही चालतो. ह्या शाळांतील शिक्षकाची जागा मिळविण्याकरितां मोठे मोठे विद्वान् लोक यत्न करतात. मग जसजशी त्यांच्या गुणांची कीर्ति असेल तसे तसे बडे लोक व गृहस्थ लोक आपलीं मुलें त्या शाळेमध्ये ठेवून त्यांच्या विद्याभ्यासाकरितां व पोटखर्चाकरितां पदरचा पैका देतात. अशा शाळा इंग्लंडामध्ये पुष्कळ आहेत, त्यां पैकीं इतन नांवाची एक शाळा आहे तींत सुमारे पांचशें सहाशें मुलगे असतात, त्यांतून सत्तर मुलगे मात्र नेमणुकीचे आहेत, वरकड सारे पैका देऊन शिकणारे आहेत. त्यांतील बाहेर गांवचे आपला पोटखर्चही देतात. तसा दुसऱ्या शाळांतही विद्यार्थ्यांचा भरणा मोठा असतो. त्या शाळांत पैका देऊन जे विद्याभ्यास करतात त्यांस शिकविण्याबद्दल व पोटखर्चाबद्दल मिळून दर मुलास एक हजारपासून अडीच हजार रुपयांपर्यंत वर्षास खर्च पडतो.

खासगीच्या शाळा म्हणजे कोणी विद्वान मनुष्य आपला होऊन शाळा घालितो, आणि जे मुलगे येतील त्यांपासून पैका घेऊन त्यांस शिकवितो, मग त्याचे गुण जसे असतील, व त्याची

मेहनत जशी असेल, त्याप्रमाणें त्याच्या शाळेंत मुलांचा भरणा होतो. अशा शाळांत नेमणुकी नसतात. ह्या शाळांत गुरूच्या गुणांप्रमाणें, किंवा त्याच्या इच्छेप्रमाणें मुलगे दहांपासून शंभर सवार्शें पर्यंत असतात. ह्या शाळेंत विद्येच्या व पोटाच्या खर्चा बदल वर्षास दोनशें रुपयांपासून हजार पंधराशें रुपयांपर्यंत खर्च पडतो. ज्या शाळेमध्ये पैसा थोडा पडतो त्या शाळेंत शिकणें व खाणें त्या मानाचेंच असतें.

पांच वर्षांच्या वयापासून दहा वर्षांच्या वयापर्यंत मुलगे शाळेंत जाऊं लागतात. त्यांत ज्यांच्या आईबापांस मुलगे लहान असतां त्यांस शिकविण्यास फावतें ते कांहीं वर्षे घरीच शिकून भागाहून शाळेंस जातात. आणि ज्यांच्या आईबापांस मुलग्यांना शिकविण्यास अडचण असतें ते मुलगे लवकरच शाळेंस जातात. मुलगे घरीं असतां शाळेंस जाण्याच्या अगोदर आपल्या देशभाषेंतील पुस्तकें वाचण्यास शिकतात, व सात आठ वर्षांचे होत तों पर्यंत घरीं राहिले तर लातिन भाषेंतील शब्दरूपावळी व धातुरूपावळी वगैरे शिकतात. तसेंच लिहिणें व गणित ह्यांचा थोडा थोडा अभ्यास करूं लागतात. शाळेंत जाऊं लागल्यावर मुलग्यांचें लक्ष विशेषेंकरून लातिन भाषा व ग्रीक भाषा ह्यांच्या अभ्यासाकडे लागतें. ह्या भाषांची माहितीगारी चांगली झाली असतां प्राचीनकाळच्या रोमन लोकांचे, व ग्रीक लोकांचे इतिहास, आणि त्यांचे पदार्थविज्ञान, कला कौशल्य, इत्यादि विषयांवरील ग्रंथ शिकल्यानं मनुष्याची बुद्धि विशाल होते, मन प्रशस्त होतें, आणि त्या भाषांच्या माहितीनें इंग्रजीभाषेचंही ज्ञान पकें होतें, व लिहिण्याची व बोलण्याची पद्धति मीठ

रीतीची शेत, असा लोकांचा समज आहे ; म्हणून गृहस्थ लोकांस
 विद्याशिक्षण आवश्यक आहे. ह्या शाळांत गणित, भूगोलविद्या,
 लिहिणे, चित्र काढणे, नृत्य, वगैरे विद्या शिकविण्याकरितां निर-
 निराळे शिक्षक असतात. ते मुलगांस आपापली विद्या शिकवि-
 तात. ह्या शाळांतील विद्याभ्यास संपल्यावर बडे लोकांचे मुलगे
 व श्रीमंत गृहस्थांचे मुलगे, व उपाध्याचें काम करण्यास इच्छि-
 णारे, व कोर्तातील वकिलीचें काम पुढें शिकणारे, व वैद्यकीचें
 काम शिकण्यास इच्छणारे मुलगे, हे आक्सफोर्ड किंवा केंब्रिज
 येथील *युनिवर्सितींत जाऊन आणखी मोठ्या विद्यांचा अभ्यास
 करितात. ह्या युनिवर्सितींत विद्येची वृद्धि होण्याकरितां नेमणुकी
 दोन तीन प्रकारच्या आहेत. पहिल्या शाळेंत विद्याभ्यास करून
 जे चांगले प्रवीण झाले असून पुढील विद्यांचा अभ्यास करण्या
 करितां एंपत नाहीं अशा विद्यार्थ्यांचा पुढें तीन चार वर्षे अभ्यास
 चालावा म्हणून कांहीं नेमणुकी आहेत. त्या नेमणुकीस बहुत
 करून स्कालरशिप नांव आहे. जे विद्यार्थी श्रीमंत नाहीत ते
 उत्तम परीक्षा देऊन ती नेमणूक मिळवितात. ज्यांची आईबापें
 संपन्न आहेत ते तर पैसा देऊन विद्याभ्यास करितात. मागे
 ज्या नेमणुकीच्या शाळा सांगितल्या त्या शाळांच्या स्थापणाच्या-
 पैकीं कितीएक गृहस्थांनीं ह्या युनिवर्सितींतही आपल्या पैशानें नेम-
 णुकी करून ठेविल्या आहेत, कीं शाळांत उत्तम अभ्यास करून
 तयार झालेले विद्यार्थी ह्यांनीं आक्सफोर्ड किंवा केंब्रिज येथील

* ज्या विद्यालयांत सर्व विषयांच्या विद्याशिकण्याची सोय आहे त्यास
 युनिवर्सिती म्हणतात. बहुतकरून युनिवर्सितींत अनेक विद्यालये
 असतात

विद्यालयांत येउन इकडच्या नेमणुकी घेउन विद्याभ्यास करावा. ज्यालां येथें विद्याभ्यास संपूर्ण करून जे विद्वान् झाले त्यांस आश्रय होण्यासाठीं कांहीं मोठाल्या नेमणुकी आहेत. ह्या नेमणुकी विद्वान् लोक मिळवून सुखानें राहतात. ह्या नेमणुकीस फेलोशिप हें नांव आहे. ह्या नेमणुकी ज्यांस मिळतात ते विद्येसंबंधी अनेक प्रकारचीं कामें करितात. कोणी खालच्या पदवीचे विद्यार्थी, म्हणजे पुढील अभ्यास करण्याकरितां जे आले, त्यांस विद्या शिकवितात. व विद्या संपल्यावर त्यांची परीक्षा घेतात. व कोणी नवे ग्रंथ रचितात. ह्या प्रमाणें ते विद्येची वृद्धि करतात. पैका देउन विद्याभ्यास करणारे पुष्कळ असतात; नेमणुकी घेउन विद्याभ्यास करणारे थोडे असतात, कांकीं सर्वास नेमणुकी मिळणें कठीण आहे. पैका देउन विद्याभ्यास करणारे ह्यांच्या तीन प्रती आहेत, बडे लोकांचे पुत्र, श्रीमंत गृहस्थांचे पुत्र, आणि साधारण गृहस्थांचे पुत्र; ह्या तीन प्रतींच्या विद्यार्थ्यांचे * झगे अनिरनिराळ्या तऱ्हेचे असतात. आणि नेमणुकी घेउन शिकणाऱ्या विद्यार्थी ह्यांचे झगे निराळे असतात.

पुढें व्यापार, दुकानदारी, कारागिरी, कोर्तातील खटलीं तयार करणें, शस्त्रवैद्याची विद्या, औषध तयार करण्याची विद्या, हीं कामें शिकावयास इच्छिणारे मुलगे ते सुमारे पंधरा सोळा वर्षांचे वयांत शाळा सोडितात. आणि जें काम ते पुढें शिकणार त्या कामाचे वहिवाटणारे पुरुष असतील त्यांचे शिष्य होउन राहतात. कोणी पांच, कोणी सहा, कोणी सात वर्षांच्या कालानें शिष्यपणा

* युनिवर्सितींत जे विद्याभ्यासास जातात त्यांस तेथील निशाणाची धगाटोपी वेगळीच घालवी लागते.

करितात. त्यांची त्या कौलाची वर्षे भरली, व ते त्याच्या कामांत वाकबगार झाले, म्हणजे कोणी पदरच्या पेशावर स्वतां तो तो धंदा करूं लागतात. आणि जवळ पैसा नसला तर दुसऱ्याच्या हाताखाली काम करून उपजीविका करितात. ह्या देशांतील चाल आहे कीं जो बापाचा धंदा तोच मुलानें करावा, पण इंग्लंदांत तशी चाल नाही. ज्या कामाकडे ज्याचें मन लागतें तें काम तो शिकून तोच धंदा चालवितो.

शाळांसंबंधी एक गोष्ट येथें सांगायजोगी आहे, ती अशी कीं, विद्यार्थी शाळेंत विद्याभ्यास करीत असतां, व पुढें धंध्याचा अभ्यास करीत असतां, पदवीचा भेद ठेवीत नाहींत. बडेलोकाचा मुलगा व व्यापाऱ्याचा मुलगा एका वर्गांत बरोबर शिकतात, व सारखीच शिक्षा भोगितात. लष्करांतील सनदी हुद्देदाराची जागा किंवा आरमारांतील सनदी हुद्देदाराची जागा जर बडेलोकाच्या मुलानें पतकरली, तर त्याला प्रथम सर्वांहून खालची जागा मिळते; आणि इतरांप्रमाणें त्याला वागावें लागतें. ह्यास उदाहरण. मागील राजा ह्यानें आरमारावरची चाकरी पतकरली, तेव्हां त्याची अगोदर खालच्या जाग्यावर नेमणूक झाली होती.

श्रीमंत लोक आणि घरचे सुखी लोक बहुतकरून आपले मुलगे विद्याभ्यासाकरितां शाळेंत पाठवितात, तरी सारेच आपले मुलगे शाळेंत घालितात असें नाहीं. कांतर कितीएकांस भय वाटतें कीं, शाळेंतील मुलां पैकीं एखादा मुलगा दुर्वृत्त निघाला असतां त्याच्या संगतीनें आपले मुलगे बिघडतील, म्हणून ते आपल्या घरीं शिक्षक चाकरीस ठेवून मुलांकडून विद्याभ्यास करवितात, शाळेंत ज्या विद्यांचा अभ्यास चालतो त्या विद्या हा घरचा शिक्षक मुलांस

शिकवितो. जी एखादी विद्या ह्या शिक्षकास शिकवितां येत नाहीं ती विद्या शिकविण्यास दुसरे शिक्षक कांहींवेळ रोज येतात.

मुलगे शाळेंत घालण्याचा जितका परिपाठ आहे तितका मुली शाळेंत घालण्याचा नाहीं. संभावित लोकांच्या बहुत स्त्रिया आपल्या मुलींचा विद्याभ्यास घरींच आपण चालवितात. ज्या स्त्रिया सुशिक्षित आणि विद्यासंपन्न पण तादृश द्रव्य पदरीं नाहीं, किंवा शिकविण्याची ज्यांस हौस असते, त्या स्त्रिया आपणच आपल्या मुलींस विद्या शिकवितात. ज्या स्त्रिया इतका शिकविण्याचा श्रम घेण्यास कंटाळतात, किंवा ज्यांस इतर कामांमुळे अवकाश सांपडत नाहीं, त्या मुलींस विद्या शिकविण्याकरितां कोणी शिकविणारी स्त्री घरीं चाकरीस ठेवितात. अशा शिक्षक बाया इंग्लंदांत बहुत आहेत. जे लोक रोजगारी असतात, पण घरचें द्रव्य किंवा जमीन वगैरे कांहीं नसतें, ते लोक जिवंत आहेत तोंपर्यंत त्यांचीं कुटुंबें सुखी असतात, पण ते निवर्तल्यावर कुटुंबांचे माणसांस फार अडचण पडते. तेव्हां त्यांच्या अविवाहित मुली व त्यांच्या बायका दुसऱ्याच्या घरीं चाकरीस राहून मुलींस विद्या शिकविण्याचें काम पतकरितात. तसेंच, बाप जिवंत आहे पण त्याला प्राप्ति थोडी, आणि कुटुंब मोठें, मुलें फार, ह्यामुळे खर्च भागत नाहीं, तशा कुटुंबांतील सुशिक्षित मुली असतात त्याही हें शिकविण्याचें काम करितात.

मुलींचा विद्याभ्यास म्हटला म्हणजे आपल्या भाषेचें चांगलें ज्ञान, म्हणजे त्या भाषेचें व्याकरण व शुद्ध रचना हीं अवश्य समजली पाहिजेत. शुद्ध लिहितां यावें, व अक्षरें वळणदार असावीं. स्वभाषेमधल्या उत्तम कवींचे गद्यरूप व पद्यरूप ग्रंथ ह्यांची

चांगली माहिती असावी. तसेंच गणितविद्या, भूगोलविद्या, इतिहास, व कोणत्या विशेष गोष्टी कधीं घडल्या ह्यांची बरीच माहिती असावी. फ्रेंच भाषेचा अभ्यास बहुतेक मुली करितात, व इतालियन भाषाही बहुत शिकतात. वाद्ये वाजविणे व चित्रे काढणे ह्या कलाही बहुतकरून मुली शिकतात. साधे शिवणकाम ह्याचें ज्ञान तर सर्वास आवश्यक आहे. ह्यां शिवाय नानाप्रकारचीं कशिद्याचीं कामे हौसेसाठीं किंवा पुढें कर्मणूक व्हावी ह्यासाठीं शिकतात.

घरची बाई, किंवा तिच्या हाताखालची शिक्षक बाई, मुलींस विद्या शिकविते; तरी फ्रेंचभाषा, इतालियनभाषा, वाद्य वाजविणे, नृत्य करणे, चित्रे काढणे, हे विषय शिकविण्याकरितां बहुतकरून नेमलेल्या वेळेस बाहेरून कोणी शिकविणारे पुरुष किंवा शिकविणाऱ्या स्त्रिया येतात. पुढें नृत्य करण्याचा बेत नसला तरी शरीराची ठेवण चांगली व्हावी, व उठणे, बसणे, चालणे ह्यांत अडाणीपणा नसावा ह्याकरितां नृत्य शिकवितात.

मुलींस घरीच विद्या शिकविण्याचा बहुत परिपाठ आहे, तरी कितीएक लोक आपल्या मुली विद्याभ्यासाकरितां मुलींच्या शाळेंत पाठवितात. मुली घरी राहून ज्या विद्या शिकतात त्याच विद्या शाळेंत जाणाऱ्या मुली तें शिकतात. तरी घरी केलेल्या अभ्यासानें जशी बुद्धि सुदृढ व विशाल होते तशी शाळेंतील अभ्यासानें होत नाहीं; आणखी, बहुत मुली एके ठिकाणीं जमल्या असतां मुलींचें मन चोख व मर्यादशील असावें तसें राहणें कठीण, अशी कितीएकांची समजूत आहे.

मुलींच्या ज्या शाळा आहेत त्या सर्व घरगुती आहेत. त्यांच्या मालकिणी स्त्रिया असतात, व शिकविणाऱ्याही स्त्रिया असतात.

तात. मुलांच्या शाळांतल्याप्रमाणें ह्या मुलींच्या शाळांतही दर मुलीस दोनशें रुपयांपासून हजार पंधराशें रुपयांपर्यंत वर्षास खर्च पडतो.

मुलांच्या आणि मुलींच्या सर्व शाळांत वर्षांत दोन वेळ सुटी असते. थंडीच्या दिवसांत दीड महिना आणि उष्णकाळीं दीड महिना. ह्या सुट्यांचें मुख्य कारण म्हटलें तर शिक्षकांस विश्रांति व्हावी, आणि मुलांस आईबापांच्या समागमाचें सुख मिळावें, हें आहे. बहुत करून शाळा मुलांच्या घरांपासून दूर असतात, ह्यामुळे मुलें शाळांत असतां त्यांस आईबापांची भेट होत नाहीं.

गरीब लोकांच्या मुलांकरितां ज्या शाळा आहेत त्या निराळ्या प्रकारच्या आहेत. बहुतकरून हरएक गांवांत बडेलोक व गृहस्थ लोक धर्मबुद्धीनें पैसा जमवून धर्मार्थ गरिबांच्या मुलांकरितां शाळा स्थापितात. कोणें गांवीं मुलगे व मुली ह्यां करितां एकच शाळा असते; कोणें गांवीं मुलगांची वेगळी व मुलींची वेगळी शाळा असते. त्या शाळांत मुलें विद्याभ्यासापुरतीं मात्र जातात; त्यांचें खाणें, पिणें, निजणें, हें त्यांच्या त्यांच्या आईबापांच्या घरीं असतें.

ह्या शाळांत विद्याभ्यासाकरितां फार पैसा द्यावा लागत नाहीं. शिकविणाऱ्यांचा पगार व किरकोळ खर्च त्या जमलेल्या पैशाच्या पुंजींतून मिळतो. तरी बहुतकरून दरएक मुलाला महिन्यास तीन चार आणे पर्यंत फी पडते. ह्या शाळांमध्ये गरीब लोकांचीं मुलें इंग्रजी भाषा, लिहिणें, वाचणें, हिशेब हीं शिकतात, व ह्यां शिवाय कितीएक शाळांमध्ये भूगोल आणि व्याकरण ह्यांचा

अभ्यास करितात. ह्या गोष्टींशिवाय मुली अनेक प्रकारचें शिवणकाम शिकतात. इसवी सन १८११ ह्या सुमारे मद्रासें-तील दाक्टर बेल साहेब ह्यानें मुलांकडून मुलांस शिकविण्याची चाल काढिली ती अलीकडे सुधरून ह्या गरीब लोकांच्या मुलांच्या शाळांत चालू आहे. ह्या शाळांत मुलें एकदोन वर्षांमध्ये चांगलें वाचावयास शिकतात, तरी मेहनत करणें, लक्ष लावणें, बेताबातानें काम करणें, ह्या गोष्टींच्या सवयी चांगल्या लागाव्या म्हणून, आणि बैबल वाचून त्यांतील परमार्थाचें ज्ञान व्हावें म्हणून, बहुतकरून सहा सात वर्षपर्यंत मुलें शाळेंत राहतात. गांवांतील उपाध्या किंवा त्याची स्त्री ह्या शाळेंत मुलें अभ्यास कसा करितात, व कशीं वागतात, ह्याची देखरेख करण्याकरितां वरचेवर येत असते. आणि वर्षांतून केव्हां तरी एकदां गांवांतील संभावित व बडेलोक जमून ह्या शाळेची प्रसिद्ध परीक्षा होते; तेव्हां चांगल्या मुलांस वक्षिसें मिळतात. परीक्षा झाल्यावर मुलें व त्यांचे आईबाप ह्यांस उत्तम भोजन मिळून समारंभ समाप्त होतो.

वर सांगितल्या शाळांशिवाय दुसऱ्या प्रकारच्या शाळा अशा आहेत कीं दर आदितवारीं उपाध्या किंवा त्याची स्त्री, अथवा गांवांतील धार्मिकगृहस्थ किंवा स्त्रिया, त्या शाळांत जाऊन मुलांकडून बैबल वाचवून त्यांस धर्माच्या गोष्टींचा उपदेश करितात. ह्या शाळांत धर्माचें ज्ञान करून घेण्यासाठीं सोळा, अठरा, वीस वर्षांच्या वयांचीं देखील मुलें जातात.

गरीब लोकांच्या मुलांसाठीं कोठें कोठें नेमणुकीच्याही शाळा असतात. त्यांपैकीं कोठें लष्करांत चाकरी करून मेलेल्यांच्या

पोरक्या मुलांकरितां; व कोठें आरमारावर चाकरी करून मेले-
 ल्यांच्या मुलांकरितां, व कोठें आंधळ्या मुलांकरितां, व कोठें
 मुके, बहिरें, पांगळ अशा मुलांकरितां शाळा असतात. ह्या
 शाळांत मुलांस ठेवून घेऊन, अन्नवस्त्र देऊन, विद्या शिकवितात.
 आंधळें, पांगळें, बहिरे, मुके अशा मुलांस जी विद्या साधेल
 तीच विद्या शिकवितात, व पुढें त्यांच्या हातून जीं कामें होऊं
 शकतील तीं कामेंही शिकवितात.

इंग्लंडवर्णन, प्रकरण आठवें.

धर्म व धर्मखतें.

इंग्लंड देशांतील लोकांचा धर्म म्हटला म्हणजे ख्रिस्ती धर्म
 आहे, असें सर्वास माहित आहेच. त्या धर्माचीं मुख्य लक्षणें
 हीं आहेत. पहिलें लक्षण; मनुष्यास आपल्या पुण्याच्या बळानें
 उत्तम गति प्राप्त होत नाहीं, प्रतिनिधीच्या द्वारानें प्राप्त होते. तो
 प्रतिनिधि कोण म्हटला तर परमेश्वराचा पुत्र जो येशू ख्रिस्त
 तोच होय. मनुष्य आपल्या पहिल्या चांगल्या अवस्थेपासून
 भ्रष्ट झालें. त्याला ती पहिली अवस्था फिरून मिळावयाची
 नाहीं, हें पाहून येशूला दया येऊन परमेश्वराच्या आज्ञा मनुष्यानें
 मोडल्या होत्या त्या आपण पाळाव्या, आणि परमेश्वराच्या आज्ञा
 मोडल्यामुळें जो दंड मनुष्यास योग्य झाला होता तो आपण
 सोसावा, म्हणून त्यानें मनुष्यजन्म घेतलें. दुसरें लक्षण,
 मनुष्याचें अंतःकरण व स्वभाव हीं भ्रष्ट झालीं, म्हणून ईश्वरास
 मान्य होईल अशी आत्मनिष्ठ भक्ति व सेवा त्याजपासून घडूं शकत
 नाहींत. त्या घडाव्या ह्यासाठीं त्याचें अंतःकरण व स्वभाव हीं पवित्र

आत्म्याच्या योगानें पालटलीं पाहिजेत. कां तर केवळ बाहेरच्या आचरणानें परमेश्वरास संतोष होत नाहीं. तिसरें, देव एकच असून त्यामध्ये तीन व्यक्ति आहेत, म्हणजे बाप, पुत्र, आणि पवित्र आत्मा. हीं गोष्ट फार खोल व गूढ आहे, म्हणजे मनुष्यांच्या बुद्धीस अगम्य आहे, तरी देवानें हीं गोष्ट वैबलाच्या द्वारे कळविली, म्हणून आपण मानिली पाहिजे. चवथें, सज्जनांस स्वर्गाचें सुख आणि दुष्टांस नरकाच्या यातना प्राप्त व्हावयाच्या त्या अक्षय आहेत, त्यांस अंत नाहीं. ह्या युगाच्या समाप्तीस सर्व मनुष्यांच्या बरेवाईटाची चौकशी होणार आहे, ती चौकशी करण्याकरितां आकाश लोकांतून येशूख्रिस्त आपल्या पराक्रमा दृतां सुद्धां पृथ्वीवर उतरून येणार आहे. त्यावेळेंस मेलिलीं मनुष्यें ह्यांचे देह व आत्म ह्यांचा फिरून संयोग होऊन तीं जिवंत उठतील. जीं जिवंत असतील त्यांचे देह बदलतील. मग सर्व लहान मोठे आपापल्या देहांत घडलेल्या कर्मांचा झाडा देण्याकरितां येशू ख्रिस्ताच्या न्यायासनापुढें उभे राहतील. ज्यांनीं ख्रिस्तावर भाव ठेविला त्यांचा तो भाव खरा होता ह्याला प्रमाण पटण्याकरितां त्यांचीं सत्कर्म परमेश्वर प्रसिद्ध करील. आणि दुष्ट लोकांस देव गासन करितो हा न्यायच आहे हें दाखविण्याकरितां त्या दुष्ट लोकांचीं दुष्कर्म तो प्रसिद्ध करील. त्यावेळेंस हरएक काम व हरएक गुप्त गोष्ट हीं बरीं असोत किंवा वाईट असोत, त्यांची चौकशी देव करील. मग ज्यांनीं वाईट कर्म केलीं असतील त्यांस तां अक्षय्य नरकवास देईल, आणि ज्यांनीं सत्कर्म केलीं असतील त्यांस अक्षय्य सुखाचें जीवन देईल. ख्रिस्ता लोकांचें जें वैबल म्हणजे धर्मपुस्तक आहे त्यांत जीं मते

सांगितली आहेत त्यांतील हा सारांश फार संक्षेपाने सांगितला आहे. काय मानावे व कोणते कसे आचरण करावे ह्याविषयी बैबलांत जें सांगितलें आहे तेंच इंग्लंदांतील धर्ममंडळीस मान्य आहे. त्या खेरीज परंपरागत ज्या तोंडातोंडीच्या धर्मप्रकरणी गोष्टी आहेत त्या मान्य नाहींत.

इंग्लंदांतील सरकारसंबंधाचें जें *धर्मखातें आहे त्यांत धर्माध्यक्ष, म्हणजे लोकांस धर्माचा उपदेश करणारे जे पाद्री लोक, त्यांच्या तीन पदव्या आहेत, म्हणजे बिशप, प्रीस्त, आणि दीकन. बिशप हे मुख्य धर्माध्यक्ष, हे अठ्ठावीस आहेत. त्यांच्या खालीं दोन पदव्यांचे धर्माध्यक्ष प्रीस्त व दीकन हे सुमारे वीस हजार आहेत. ज्याला धर्माध्यक्ष होण्याची इच्छा असते त्यानें प्रथम दीकनाची पदवी स्वीकारावी. दीकन ह्यास सर्व अधिकार नसतात. जो दीकन झाला त्यानें वर्ष दोन वर्षे दीकन पदवीची वहिवाट करावी, म्हणजे त्याला वरची प्रीस्ताची पदवी मिळते. प्रीस्ताची पदवी मिळाली म्हणजे धर्माध्यक्षपणाचे पूर्ण अधिकार मिळतात. बिशप हे सर्वांवर चौकशी करणारे आहेत; त्यांची नेमणूक सरकाराकडून प्रीस्तांपैकीं कोणाची तरी होते. बिशपांपैकीं दोन मुख्य आहेत, त्यांस आर्चबिशप असें नांव आहे. उपाध्येपणाचे वहिवाटीविषयीं सर्व इंग्लंद

* वर जें धर्मखात्याचें वर्णन केलें तें केवळ इंग्लंदास लागू आहे. इकातलन्दांतील सरकारी खात्यासंबंधी क्रम वेगळा आहे. ऐर्लन्दांमधील सरकारी धर्मखात्याचा क्रम इंग्लंदांतील धर्मखात्याच्या क्रमाप्रमाणेंच आहे. तरी ऐर्लन्दांमध्ये सरकारी खात्यास अनुमरणारे थोडे धाडेन, पण रोमनक्याथोलिक फार आहेत.

देशाचे विभाग केले आहेत. प्रत्येक विभागावर एकेक धर्माध्यक्ष प्रीस्त किंवा दीकन नेमिला आहे. कोठे थोडक्या लोकांचा विभाग असला तर एकाकडे दोन विभाग असतात. एखाद्या विभागांत लोकांचा भरणा फार असला तर त्यावरचा धर्माध्यक्ष आपल्या हाताखाली अनेक धर्माध्यक्ष ठेवितो. तसे कितीएक विभाग एकेका विशयाच्या हाताखाली असतात. त्यांतील धर्माध्यक्ष व धर्मखात्यांतील सर्व प्रकरणे ह्यांची देखरेख तो ठेवितो. एकेका विभागावर जो धर्माध्यक्ष नेमिला असतो त्याचें मुख्य काम असें आहे कीं नेमिल्या वेळेस लोक देवळांत मिळाल्यावर त्यानें देवाची प्रार्थना करावी व लोकांस उपदेश करावा, आणि त्याच्या अधिकारा खालचे लोकांच्या घरोघर जाऊन परमार्थाविषयी त्यांचा समाचार घ्यावा व त्यांस बुद्धिवाद सांगावा, आणि गांवांत गरीब लोकांच्या शाळा असतील त्यांची चौकशा ठेवावी, आणि आपल्या अधिकारा खालच्या लोकांच्या हिताविषयी चिंतन करावे, व हर एक प्रकारें आपल्याकडून होईल तितका उद्योग करावा. त्या धर्माध्यक्षावर त्याच्या अधिकारा खालचे लोक बहुत करून प्रीति ठेवेतात, व त्याचा सत्कारही करितात. हे धर्माध्यक्ष सदाचारसंपन्न व विद्वान् असतात. धर्माध्यक्षांच्या निर्वाहासाठीं भूमीच्या उत्पन्नाचा दहावा हिस्सा योजिला आहे, आणि बहुतकरून प्रत्येक विभागांत देवळाजवळ राहण्यास घर व कांहीं जमीन धर्माध्यक्षास मिळते. धर्माध्यक्षाचा अधिकार देणारं व देखरेख ठेवणारं असे जे विशय त्यांची प्राप्ति माठी असते; परंतु सामान्य धर्माध्यक्षांची प्राप्ति थोडी असते, अशी कीं ती त्यांच्या संभावितपणानें निर्वाहास बहुत करून पुरत नाही. त्यांच्या पदरीं स्वयें संपादिलेलें किंवा वडिलोपार्जित

धन नसलें, तर त्यांला गृहस्थ लोकांच्या मुलांस विद्याभ्यास कर-
विण्याचें काम पतकरावें लागतें. गृहस्थ लोकांच्या मुलांस विद्या
शिकविण्याचें काम बहुत करून धर्माध्यक्षांकडेसच असतें. धर्मा-
ध्यक्षपणाची वृत्ति परंपरेनें चालत नाहीं. तसेंच, धर्माध्यक्षपणाचें
काम अमुककुळांतल्याच मनुष्यानें करावें, असा नियम नाहीं. कोणत्याही
स्थितींतल व पदवींतील मनुष्यास चांगली विद्या व पाहिजेत ते गुण
असले म्हणजे धर्माध्यक्षाची पदवी घेण्यास मोकळीक आहे. परमे-
श्वराचें प्रसिद्धपणं भजन आणि ख्रिस्ती धर्माचीं मते व आचरण ह्यां-
विषयीं लोकांस उपदेश ह्या कामांकरितां सातावारांतील रविवार हा
दिवस नेमिलेला आहे. ह्या दिवशीं कोणत्याही प्रकारचा धंदा
व कामकाज करूंनये, असा कायदा आहे. म्हणून उदमी आपली
हिशेव लिहिण्याची गादी सोडितो, दुकानदार आपलें दुकान बंद
करितां, कारागीर आणि शेतखप्या आपापलीं कामें बंद ठेवितात,
आणि आपापल्या घरीं कुटुंबांत वसून विश्रांति व सुख भोगितात.
परमेश्वराचें प्रसिद्धपणं भजन करण्याच्या ज्या वेळा नेमल्या अस-
तात त्यावेळांत मातबर व गरीब आपणा सर्वांचा जो उत्पन्नकर्ता
परमेश्वर त्याच्या पुढें एकत्र मिळतात.

इंग्लंडवर्णन, प्रकरण नववें.

चाकर लोक.

ह्या हिंदुस्थान देशांत जातिभेदाचा प्रचार फार, ह्यामुळें चाकर
लोक कामापेक्षां जास्त ठेवावे लागतात. परंतु इंग्लंड देशां-
त जातिभेद नाहीं, म्हणून चाकर लोक थोडे ठेवल्यानें
पुष्कळ काम होतें. इंग्लंडांत घरचीं कामें बहुत करून बायका

मागसें करितात. ह्यास उदाहरण, इंग्लंदांतिल एका संपन्न संभावित गृहस्थाच्या घरची गोष्ट सांगतो. ह्याच्या घरी चाकरीस पांच बायका व चार पुरुष राहिले होते. त्यांचा काम करण्याचा प्रकार असा होता. एक बायको त्या गृहस्थाच्या मडमेची जार्ताची चाकरी करित असे. जशी ह्या देशांत एक एक मडमेजवळ एक एक आया असते तशी ही बाई त्या मडमेचे कपडे करी, व टोप्या करी, वेणी फणी करी, आणि शिवाय हर तऱ्हेचें शिवण काम करी. दुसरी बायको स्वयंपाकीण होती. तिसरी बायको त्या स्वयंपाकीणीच्या हाताखाली खटपट करी. ही ताटे, तबके, भांडी धुऊन पुसून साफ करित असे. चवथी बायको घर झाडणें, बैठक घालणें, बिछाना घालणें, खुर्च्या, मेज, वगैरे पुसणें, इत्यादि कामें करित असे. शिवाय फावल्या वेळेस शिवण कामही करी. आणि पांचवी बायको मुलें संभाळित असे. सहा वर्षांच्या वयापासून बारा वर्षांच्या वयापर्यंत चार नातवंडे त्या गृहस्थाची होती, त्यांस खाऊं घालणें, त्यांचे कपडे करणें, वगैरे सर्व काम करून त्या मुलांचे कपडे शिवण्यास ही हात भार लावी. इंग्लंदांत पुरुष लोकांची बनातीची उगळी वगैरे खेरीज करून इतर कपड्यांचें सर्व शिवणकाम बायकाच करितात. कांहीं शिवणकाम चाकरीच्या बायका फावल्या वेळेस करितात, व कांहीं काम घरच्या बाया स्वतः करितात. ह्याहून जास्त काम असलें तर बाहेरच्या बायकांपाशीं मालानें शिवावयास देतात. हर एक गांवीं किती एक बायका लोकांचें शिवणकाम मालानें घेऊन त्यावर आपला उदरनिर्वाह करितात. जे चार पुरुष चाकरीस राहिले होते त्यांचीं कामें येणेंप्रमाणें. एक जण

खिजमतगाराचें व पट्टेवाल्याचें अशीं दोन्ही कामें करीत असे; म्हणजे कोणी बाहेरून गृहस्थ आला, तर त्यास दरवाजा उघडून आंत पोहोचवावें, कोणाला निरोप किंवा कागद पोहोचविणें झाल्यास पोहोचवावा, व धनी लोक जेवायाला बसले म्हणजे त्यांच्या जवळ उभें राहून त्यांची चाकरी करावी, आणि चांदीचें सामान व कांचेचें सामान साफ करावें. दुसरा चाकर तीन घोड्यांची चाकरी करून त्यांस संभाळीत असे; पण तो घोड्या बरोबर धांवत नसे. ह्या देशांतल्या चालीप्रमाणें इंग्लंडांत मोतदार धन्याबरोबर घोड्यापुढें धांवत नसतो. कदाचित् आपण घोड्यावर बसून मोतदार न्यावा असें यजमानास किंवा यजमाननीस वाटल्यास, त्याला निराळ्या घोड्यावर बसवून बरोबर नेतात, असा संप्रदाय आहे. केव्हां बाहेरचे पाहुणे जेवावयास आले, तर त्यावेळेस हा दुसरा माणूस काम करायास जवळ हजीर राही. आणि तो मुऱ्या, कांटे, व जोडे साफ करी. तिसरा चाकर माळ्याचें काम करीत असे. आणि चवथा चाकर त्या माळ्याच्या हाताखालीं खटपट करीत असे. हा चवथा चाकर गुरें संभाळी, गाईचें दूध काढी, आणि शिवाय आड काम आल्यास तेंही करी.

ह्या गृहस्थाच्या कुटुंबाचीं माणसें चार मुलांसुद्धां बारा होती, तर इतकेंजणांची चाकरी करण्यास चाकरीचीं माणसें थोडीं असें कोणास वाटेल, तरी ह्या देशांत मोठा अधिकारी साहेब लोक ह्याजपार्शी पुष्कळ चाकर लोक असल्यानें त्यांच्या कडून जें सुख त्यास मिळतें, तितकें, किंबहुना त्याहून जास्त, थोड्या चाकर माणसांपासून त्या गृहस्थाचे कुटुंबास सुख मिळत असे. ह्या गोष्टीला जातिभेदाचा अभाव हें एक कारण आहे खरें.

कांतर इंग्लंदांत एक चाकर कोठें गेला, किंवा दुखण्यास पडला, तर दुसरा चाकर पुढें होऊन त्याचें काम चालवितो. मेज मांडणें व जेवणाच्या वेळेस जवळ राहून चाकरी करणें, व बाहेरून आलेल्यांसाठीं दार उघडणें, हें ज्या पुरुषाचें काम असतें तो पुरुष जवळ नसला तर घर साफ ठेवणारी बायको पुढें येऊन त्याचे मोबदला त्याचें काम करिते. स्वयंपाकीण जर हजीर नसली तर दुसरी हरकोणी चाकरीची बायको आपल्या शक्तीप्रमाणें तिचें काम चालविते. ह्या देशांत तर ज्या कामाच जे चाकर तें काम तो असला तरच होतें. तो जर कोठें गेला तर तो येईपर्यंत धन्याला खोळंबावें लागतें. जातिभेदामुळें त्याचें काम चालवायास दुसरा कोणी चाकर पुढें होत नाही.

दुसरी एक गोष्ट अशी आहे कीं ह्या देशांत दुपारच्या वेळेस उन्हामुळें कांहीं वेळ झोंप घ्यावी, किंवा उगीच आडवें तरी पडावें, अनें बहुतांस वाटतें; परंतु इंग्लंदांतील हवा निराळी म्हणून ह्या गोष्टीची इच्छा तेथें होत नाही, व अगत्यही पडत नाही. ह्यामुळें ह्या देशांत जो वेळ दिवसास निजण्यांत फुकट जातो तो तेथें वांचतो. आणखी असें आहे कीं इंग्लंदांत चाकरीचीं माणसें रात्रीं धन्याच्या घरींच निजतात, आणि मर्ब चाकरमाणसांचें खाणें एकेठायीं होतें, ह्यामुळें ह्या देशांतील चाकरांचा घरीं जाण्यायेण्याकडे व निरनिराळा स्वयंपाक करण्याकडे जो वेळ मोडतो तो वेळ त्यांचा न मोडून कामाची हरकत होत नाही. ह्या देशांत हमाल आणि भिस्ती हे चाकरीच्या माणसांत मोडतात, परंतु इंग्लंदांमध्ये ह्या कामाचे चाकर नसतात; कांतर हीं कामे करण्याची तेथें गरज नाही. तेथें मेना, पालखी, नालकी अशा

जातीची वाहनें वाळगीत नाहींत, म्हणून भायांचें काम पडत नाहीं; आणि पंखा हालवून धन्याला वारा घालावा इतकी उष्णताही तेंथें नाहीं. ह्या देशांत खुर्च्या मंज वगैरे घरांतील सामान पुसून साफ करण्याचें काम हमाल करितां तें काम तेंथें चाकरीस ठावलेंली बायको करिते किंवा पाहिला चाकर खिजमतगार करितो. येंथें पाण्याचा पुरवठा भिस्त्याकडून होतो तो तेंथें पाण्याचे नळ बहुतकरून घरांघर आणलेंले असतात त्यांजकडून होतां. नळाचें मळसुत्र फिरविलें म्हणजे पाहिजे तितकें पाणी मिळते. जेंथें नळ नाहीं तेंथें बहुतकरून आंगण्यांत विहीर असते. त्या विहीरीचें पाणी शंदावें लागत नाहीं; विहीरींत बंब उभा केलेला असतो तो हालविला म्हणजे पाणी आपाप वर येतें. ह्या युक्तीनें पाणी काढण्याचा श्रम आणि वेळ वांचतात. निजावयाच्या खोलींत जें पाणी पाहिजे तें घर साफ करणें व बिछाना घालणें ह्या कामाकरितां जी बायको चाकरीस ठावलेंली असते ती पुरविते, आणि दुसरी चाकरीची माणसें आपआपल्या कामाकरितां पाणी नेऊन ठेवितात.

पांघुरणें धुण्याचें काम आणि इस्तरी करण्याचें काम इंग्लंदांत बायकाच करितात. ह्या कामासाठीं एक दोन बायका मुद्दाम चाकरीस ठेवितात. ज्याच्या घरीं अशा बायका नाहींत ते बाहेर मोलांन देऊन काम करवितात. ह्या कामावर उपजीविका करणाऱ्या कितीएक स्त्रिया असतात.

इकडल्याप्रमाणें इंग्लंदांत पांघुरणें नदीवर नेऊन दगडावर आपटून धूत नाहींत, घरींच वस्त्रांस साबण लावून तीं ऊन आण्यांत चोळून चोळून धुतात.

चाकर लोकांचा नाषता करण्याचा वेळ सकाळीं. बहुतकरून आठ वाजतां असतो. त्यावेळेस घांट वाजविली म्हणजे चाकर माणसें जमतात. त्यांत बायका असतात त्या चहा पितात, व लोण्याबरोबर पाव खातात. आणि पुरुष असतात ते शिळी सांगोती किंवा पनीर आणि पाव खातात; व बीर म्हणून जो सातूचा रस तो पितात. नंतर एक वाजतां तृती सांगोती, भार्जापाला, पाव, आणि कांहीं पकानें खातात. त्यावर बीर किंवा पाणी पितात. फिरून रात्री सुमारे आठवाजतां सकाळच्या नाषत्याप्रमाणें खाणें खातात.

वर जें उदाहरण दिलें आहे हें मध्यम प्रतीच्या गृहस्थाच्या घरांतील व्यवस्थेस बरोबर लागतें; तरी जशी पदवी व संपत्ति तशी चाकर लोकांची मंडळी कमी जास्त असते. बडे लोक आणि फार संपन्न गृहस्थ लोक, ज्यांच्या घरीं गाड्या घोडें पुष्कळ, ज्यांच्या हवेल्या मोठ्या, ज्यांचे बागबगीचे पुष्कळ, व ज्यांच्या घरीं पाहुण्यांचा रगडा फार असतो, त्यांच्या घरीं कामाप्रमाणें हरतऱ्हेचीं चाकरमाणसें पुष्कळ असतात. आणि थोड्या प्राप्तीचे गृहस्थ व व्यापारी ह्यांच्या घरीं एकदोन बायका व कदाचित् एखादा पुरुष इतकीं माणसें चाकरीस असतात. अशा घरांत कांहीं सोपीं कामें घरच्या घरधनिनीस करावीं लागतात, हें उघडच आहे; तसेंच मुलें जशीं जशीं मोठीं होतात तशीं तशीं तींही घरांतील कांहीं कामें करितात.

इंग्लंडांत चाकर लोकांस हाक मारून बोलाविण्याची चाल नाही. तर घांट वाजवून बोलावितान. चाकर माणसें जेवावयास बसलीं असतां निकडीच्या कामावांचून त्यांस उठवीत नाहींत. अर्ध्या

जेवणांतून उठविण्याचें पाप आहे, असें तेंथें कोणी समजून घेतलें, परंतु चाकर माणसांवर ममता असतें, व त्यांच्या भ्रष्टाचाराकडे लक्ष असतें; म्हणून धनी त्यांची मुरवत ठेवितो.

इंग्लंदांतील बहुत करून चाकर माणसांची धन्यावर भाक्ति असते. धन्याच्या हिताकडे त्यांचें लक्ष असतें, व इमानानें धन्याची चाकरी करितात. ह्या देशांत चाकर लोकांची आपल्या धन्यावर तितकी भाक्ति नसते, व आपल्या धन्याच्या हिताकडे त्यांचें तितकें लक्षही नसतें. किंबहुना प्रसंग सांपडल्यास आपल्या धन्याला नाडून आपली धन करावयास चुकत नाहींत. असें बहुतकरून जरी आहे, तरी ह्या देशांतही किती एक चाकर लोक विश्वासू असतात. तेंथें तरी सर्वच इमानी असतात असा अर्थ नाहीं; परंतु तेंथें इमानी फार आणि येथें थोडे इतकेंच.

इंग्लंदवर्णन, प्रकरण दहावें.

लग्न.

इंग्लंदांत थोरापासून लहानापर्यंत लोकांच्या समज असा आहे कीं, आपण उदरनिर्वाहार्थ रोज रोज किती जरी कष्ट केले, व आपलें अंतःकरण किती जरी खिन्न झालें, तरी जर घरीं सुख आहे, म्हणजे बायको चांगली सुशील आहे, तिची आपणावर भाक्ति व प्रीति आहे, मुलेंबाळें आहेत तीं आपणावर प्रीति करितात; व मुलांचे लाड आपल्या हातून घडतात, असें आहे तर ते कष्टसे वाटत नाहींत, व चित्तास समाधानही होतें. तेंथें आपली बायको आपली दासी आहे; किंवा आपणाहून हलक्या पदवीची आहे, असें पुरुषास वाटत नाहीं. ती आपल्या सारखी, आपल्या बरोबरीची व आप-

ली मित्र आहे असें तेथील पुरुष समजतात. म्हणून ह्या देशांतल्या सारखी तेथें चाल नाही. तेथें अशी चाल आहे कीं प्रत्येक पुरुषानें, आपल्या संतोषास येईल तेव्हां, आपल्या आवडीस येईल ती स्त्री वायको करावी. ह्या देशांत आई बाप, आपल्या मुलांची इच्छा व आवड न पाहतां, आपल्याच मतानें वधूवर पाहून नेमितात. तसें तेथें नाही. तेथें पुरुषास एखाद्या स्त्रीची ओळख पडली असतां तिचें रूप, स्वभाव, मन, ज्ञान, विद्या, रीतीभाती, हीं सर्व आवडलीं, तर तो तिची प्रीति आपणाकडे ओढून घेण्याचा प्रयत्न चालवितो. त्याचा तो प्रयत्न सफळ झाला, आणि दोहोंकडील वडिलांनीं अनुमोदन दिलें, म्हणजे यथाकाळीं त्यांचा विवाह होतो. कधीं कधीं मुलाचा बाप किंवा विशेषें करून मुलीचा बाप दुसऱ्या पक्षाचें कूळ चांगलें नाही, किंवा घरदार करायाला धन असावें तसें नाही, इत्यादि कारणानें अनुमोदन देत नाही, असें झाल्यास तें प्रकरण तसेंच राहतें. घरदार करावयास द्रव्य नाही हेंच कारण जर दर्शविलें, तर तो पुरुष रोजगार धंदा करून द्रव्य मिळवूं लागेपर्यंत, किंवा ज्यानें विक्षेप घातला त्याचें मन वळे पर्यंत, तें तहकूब मात्र राहतें. खालच्या प्रतींतल्या गृहस्थांच्या मुली बहुतकरून लग्न केल्यावांचून राहत नाहीत. मध्यम प्रतीच्या गृहस्थांच्या मुली लग्नावांचून राहतात अशा पुष्कळ आहेत. ह्या गोष्टीचीं कारणें अनेक आहेत. एक कारण असें आहे कीं निर्वाहासाठीं बहुत पुरुष देशांतरास जातात. किती एक फौजेत किंवा आरमारावर चाकरी धरितात, आणि किती एक मोठ्या विद्यालयांतल्या नेमणुकीच्या जागा मिळवितात. त्या जाग्यांवर जांपर्यंत पुरुष आहेत तोंपर्यंत लग्न करण्याचा त्यांस प्रतिबंध असतो. ह्या गोष्टींनीं

नव्यांपेक्षां नवरे कमी होतात असं होतं. आणि दुसरें एक कारण असं आहे कीं इंग्लंडामध्ये चाकरीची हरएक जागा भरलेली असते, चाकरी लवकर मिळत नाही. जाग्यांपेक्षां उमेदवार फारच असतात, म्हणून घरदार करण्यापुरता पैका मिळविण्यास मोठी अडचण पडते.

घरदार करण्यासाठीं जितका पैका जवळ असावा तितका ज्यांपाशीं नाही ते असा विचार करतात कीं, एखाद्या थोराची चांगली गुणवती मुलगी जी आपल्या प्रीतीस पात्र होण्यास योग्य आहे ती जर तिच्या बापाच्या घरांतून काढून आपल्या घरीं आणिली, तर तिला तिच्या बापाच्या घरीं जसे सुखोपभोग मिळतात तसे आपल्या घरीं मिळणार नाहीत, म्हणून तिला दुःख वाटेल; तस्मात् विवाह करूनये हें बरें. असं मनांत आणून बहुत पुरुष लमावांचून तसेच राहतात.

विवाहित स्त्रीची मानमान्यता अविवाहित स्त्रीपेक्षां अधिक आहे खरी, व जिचा विवाह सुखानें यथायोग्यपणें झाला तिच्या भावाबंदांस व इष्टमित्रांस मोठा आनंद होतो खरा; तरी अविवाहित राहिलेल्या स्त्रीला कांहीं लांछन नाही, व तिची अब्रूही कमी नाही. किंबहुना जसे तिचे गुण व जशी तिची विद्या त्याप्रमाणें लोकांत तिची योग्यता असत. लोक तिला मानितात, व चौघांत तिला हर एक प्रसंगीं आमंत्रण येतें. अविवाहित स्त्रियांपैकीं किती एक स्त्रिया विद्याभ्यास करून कीर्ति मिळवितात. अविवाहित स्त्रियांस घरचें काम थोडें, म्हणून त्यांस फुरसत पुष्कळ सांपडते. ह्यामुळें गरीब लोकांचा समाचार घेणें, व त्यांच्या मुलांस शिकविणें, व रोग्यांस औषधपाणी देणें, वगैरे कामें त्यांच्या हातून फार घडतात.

मुलीचा बाप जर धनवान् आहे तर तो मुलीच्या लग्नाच्या वेळेस कांहीं द्रव्य आंदण देतो. त्या द्रव्यावर त्या मुलीचीच सत्ता असते. त्या द्रव्याचें व्याज जरी संसारखर्चाकडे लागलें, तरी मुद्दल रकम घेण्यास नव्यास अधिकार नाहीं. कदाकाळीं ती विधवा झाली तर तें द्रव्य तिच्या चरितार्थास उपयोगी पडतें.

खालच्या प्रतीच्या लोकांत जेव्हां वधूवरांच्या लग्नाचा संकेत होता, तेव्हां ते गांवच्या उपाध्यास, म्हणजे पाद्रीस, आपला बेल कळवतात; मग तो पाद्री लागोपाठ तीन आदितवारीं देवळांत मंडळी जमली म्हणजे सर्वास जाहीर करितो कीं, अमुक पुरुषाचा अमुक स्त्रीशीं विवाह होणार आहे, त्याविषयीं कोणाला हरकत सांगणें असल्यास सांगावी. असें झाल्यावर जर कोणीं हरकत सांगितली नाहीं, तर त्यांचें लग्न होण्याला मोकळीक आहे असें समजावें.

ह्या देशांत लग्नाच्या वेळेस जसा मोठा खर्च व समारंभ करावः लागतो, व पुष्कळ क्रिया कराव्या लागतात, तसें इंग्लंडांत करावें लागत नाहीं. ह्याप्रसंगीं ह्या देशांतल्या चालीप्रमाणें मांडव, मानपान, आहेर, पोंगाख, मंडळीभोजन, नाच, रंग, वाद्यें, ह्यांकडे पैका खर्च होत नाहीं, तर पुढें लग्न होणार त्या बेतानें जो पदरीं थोडाबहुत पैसा जमविला असतो तो आपल्या घरांत मेज, खुर्च्या, भांडीं, वगैरे सामान जें लग्न झाल्यावर अवश्य पाहिजे त्याकडे खर्च करितात. लग्न झाल्यावर पुरुष आपल्या बापाच्या घरांत प्रायः राहत नाहीं. निराळें घर करून बायकोला घेऊन निराळा राहतो.

इंग्लंडांत पुरुषाकडून स्त्रियांस जितका मान आहे तितका दुसऱ्या कोणत्याही देशांत नसेल. बायकोला मारणें, किंवा

शिबीगळ करणें, किंवा तिच्या समक्ष ओंगळ शब्द बोलणें, किंवा बीभत्स भाषण करणें, हें माठें लाजिरवाणें व पाजीपणाचें काम आहे, असें लोक समजतात.

इंग्लंदांतील बायकांस पडदपोशी नाहीं; व परकी पुरुषाबरोबर बोलण्याचालण्यास, व बसण्यास, व काम करण्यास कांहीं शंका नाहीं. दिवसास त्या एकट्या जरी बाहेर फिरावयास गेल्या, तरी त्यांस कांहीं भय नाहीं. असें आहे तरी त्यांमध्ये पातिव्रत्यधर्म आणि मर्यादशीलता हे गुण जसे आहेत तसे दुसऱ्या देशच्या बायकांच्या आंगी थोडेच असतील.*

उत्तम पदवीच्या लोकांमध्ये विवाहाच्या पूर्वी कोणी स्त्रीनें दुराचरण केलें, असें ऐकण्यांत कधीं आलें नाहीं. कनिष्ठ पदवीच्या लोकांत अशी गोष्ट कधीं कधीं घडते, त्यामुळे लोकांत त्या स्त्रीची अप्रतिष्ठा व बेअब्रू होते. ज्यापुरुषाशीं तिनें दुराचरण केलें त्या पुरुषाबरोबर जरी तिचें पुढें लग्न झालें, तरी तिला लांछन लागलें तें लागलेंच. विवाह झाल्यानंतर व्यभिचारकर्म उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ ह्या प्रतींमधील कोणत्याही प्रतीच्या स्त्रियांस क्वचित् घडतें.

इंग्लंदवर्णन, प्रकरण अकरावें.

कालक्षेप.

मागील वर्णनावरून दिसून आलेंच आहे कीं ह्या हिंदुस्थानांतील लोकांपेक्षां इंग्लंदांतील लोक चपळ आणि उद्योगी आहेत.

* रात्रीं अंधारांत कोणी बायको बाहेर फिरावयास एकट्या गेली, तर तिला लोक दोष ठेवितात, व तिनविषयीं संशय धरितात.

घरोघर प्रतिदिवशीं सकाळीं नऊ तास वाजण्याच्या सुमारे कुटुंबाचीं मनुष्ये नाषत्याला एकत्र जमतात. ज्या घरांत ईश्वर भजनाची निष्ठा असते त्या घरांतील घरधनी नाषत्याच्या अगोदर किंवा नाषता झाल्यावर, चाकर माणसें घरच्या मनुष्यां बरोबर जमवून आपण बैबलाचा कांहींसा भाग वाचतो, व त्याचा अर्थ ही सांगतो, आणि मग सर्वांनीं गुडघे टेंकल्यावर तो देवाची प्रार्थना करितो. नाषता झाल्यावर कुटुंबांतील पुत्र आपापल्या उद्योगास लागतात, आणि बाया घरगुती कामांकडे गुंततात. म्हणजे, कोणी चाकर माणसांच्या कामाची देखरेख करितात, कोणी मुलांस विद्या शिकवितात, कोणी पुस्तके वाचितात, कोणी पत्रे लिहितात, कोणी शिवणकाम करितात. मग मध्यान्हाच्या सुमारे तिफिण म्हणून जो अल्पाहार तो करावयास सर्व जमतात. तिफिण झाल्यावर बाहेरच्या कामांकडे, किंवा कर्मणुकीच्या कामांकडे, सर्व लागतात. ज्या घरांत तीन चार तरुण मुले असतात, त्यांपैकीं एकजण बापावरोबर किंवा भावावरोबर घोड्यावर बसून बाहेर हवा खाण्यास जाते; दुसरी बागेमध्ये काम करिते; बागेतील सोंपे काम, म्हणजे फुलझाडांचे तखते दांताळ्याने कचरा काढून साफ करणे, पडणारीं फुले बांधणे, कोमजलेलीं व वाळलेलीं फुले काढून टाकणे, आणि सर्व बाग नीट नेटका आहे कीं नाहीं ह्याची देखरेख करणे, हे इंग्लंदांतलें बायांचें आवडतें काम आहे; तिसरी व चवथी गरीब लोकांच्या समाचारास किंवा गरिबांच्या मुलांच्या शाळेच्या देखरेखास जातात. भशा उद्योगांत दोन तीन तास घालवून मुख्य जेवणाची वेळ होईपर्यंत फिरून घरांतील नानाप्रकारच्या कामांत वागूं लाग-

तात. जेवण झाल्यावर संध्याकाळीं मुली वाघें वाजवितात व गाणीं म्हणतात. नाहीं तर बाप किंवा भाऊ एखादें चमत्कारिक पुस्तक मोठ्यानें वाचीत बसतो, आणि मुली व दुसऱ्या बाया शिवणकाम करितां करितां तें ऐकत असतात. ह्याप्रमाणें सर्व मनुष्यें आपापला काळ सुखाची व हिताची प्राप्ति होई असा बालवितात. निजावयाची वेळ आली म्हणजे प्रीतिपूर्वक एकमेकांचा निरोप घेऊन सारींजणें आपापल्या खोलींत निजावयास जातात. त्या घरीं देवभक्तीची निष्ठा असते त्या घरीं निजावयास जाण्याच्या अगोदर सर्व चाकर लोकांसहवर्तमान एकत्र जमून देवाची प्रार्थना करितात.

वर सांगितलेली गोष्ट जे गृहस्थ घरचे सुखी आहेत त्यांच्या घरची होय. गरीब लोकांची गोष्ट अशी आहे कीं, घरचा पुरुष जेवणाची वेळ खंरीज करून सूर्य उगवल्यापासून मावळेपर्यंत कामांत खपत असतो. त्याची बायको घरामध्ये राहून स्वयंपाकाचें काम करिते, मुलांचा संभाळ करिते, मुलांचीं व नवऱ्याचीं व आपलीं वस्त्रें शिवते आणि फाटलेलीं नीट करिते, घर झाडून झुडून व घरांतील सामान घांसून पुसून स्वच्छ ठेविते, आणि फावलेल्या वेळेस बाहेरचें शिवण काम मोलानें घेऊन शिवते, किंवा विकावयासाठीं जाळीदार कापड तयार करिते. खेडे गांवांत जे गरीब लोक राहतात त्यांच्या बायका कधीं कधीं शेतामध्ये कामें करितात. उन्हाळ्यांत, म्हणजे जून व जुलई ह्या महिन्यांत, शेतकरी हिंवाळ्यासाठीं गवताचा पुरवठा करण्याकरितां आपल्या कुरणांतील गवत माणसांकडून कापवून खालीं टाकितो, तें गवत कांठ्यानें पसरणें, व उलथें

पालथें करणें, व वाळल्यावर दांताळ्यानें गोळा करणें, ह्या कामांत बायकांस किती एक दिवस उद्योग मिळतो. पुढें आगस्त महिन्यांत जेव्हां गव्हांची कापणी होते तेव्हां गरिबांच्या बायका आपल्या मुलांस घेऊन जाऊन शेतांत पडलेल्या ओंब्या टिपितात. अगानें धान्याचा बराच संग्रह करितात. सुती कापड व रेशमी कापड व लोंकरीचें कापड वगैरे विणण्याचे कारखाने जागाजाग पुष्कळ आहेत त्या कारखान्यांत जे गरीब लोक काम करितात त्यांच्या बायकांस व मुलींस बहुत करून त्याच कारखान्यांत दारोज कांहीं तासपर्यंत उद्योग मिळतो. खेडे गांवांत जे गरीब लोक राहतात त्यांच्या मुली, घरीं राहिल्यानें फारसा नफा व्हावयाचा नाहीं म्हणून, त्या चवदा पंधरा वर्षांच्या वयाच्या झाल्या म्हणजे त्यांचे वडील त्यांस कोठें तरी चाकरीस ठेवण्याचा प्रयत्न करितात. जे कोणी समजदार आहेत ते ज्या घरीं आपल्या मुली चाकरीस ठेवणार त्या घरीं जर चाकरीच्या सर्व कामाची चांगली माहितगारी होण्याची सोई आहे, व घरचा धनी व धनीन हीं चाकर माणसांवर ममता करितात, त्यांस सन्मार्गाचा उपदेश करितात व कुमार्गापासून राखितात, असें आहे, तर वेतनाच्या मोठ्या लाभावर दृष्ट न देतां त्याच घरीं आपल्या मुली ठेवण्यास त्यांस फार संतोष वाटतो. गरीब लोकांचीं घरें बहुत करून दोनमजली असतात; त्यांत खालच्या मजल्यामध्ये एक दोन खोल्या व वरच्या मजल्यावर एक दोन खोल्या असतात. त्यांच्या घरांत विस्तव ठेवण्यासाठीं भिंतींत लोखंडाच्या कटव्याची आगटी असते, आणि थंडी निवारायास भिंगांच्या खिडक्या असतात. एक दोन मंजे, दोन चार * खुर्च्या

इंग्लंडांतील लोक भुईवर बसत नाहींत. किती ही गरीब असला तरी एखादी खुर्ची किंवा पाट, चब्ररंग, कांहीं तरी बसावयास पाहिजे.

खणांची पेटी, सुऱ्या कांटे, कांहीं चिनी भांडीं, व चहाचे पेले वगैरे जिनसा, इतकें सामान बहुत करून सर्वाजवळ असतें. इतकें सामान बाळगण्याचें सामर्थ्य नाहीं असे गरीब लोक थोडेच आहेत.

खेडेगांवांतील गरीब लोकांच्या घरांभोंवतालीं लहानसान बागबगीचे असतात. त्यांत ते शाकभाजी व फळफळावळ आपल्यासाठीं उत्पन्न करितात. आणि बहुतकरून त्या बागांत दरवाज्याजवळ फुलदाडें लावितात.

इंग्लंडवर्णन, प्रकरण बारावें.

वेष.

उत्तम पदवीचे व मध्यम पदवीचे साहेब लोक इंग्लंडाहून ह्या हिंदुस्थानांत पुष्कळ येऊन राहिले आहेत, म्हणून त्यांचे वेष कोणत्या तऱ्हेचे कसे हें येथील बहुतांच्या पाहण्यांत आले आहेच, सांगावयास नको. तर ह्यांच्या वेषाच्या ज्या तऱ्हा तशाच इंग्लंडांतील कनिष्ठ पदवीच्या लोकांच्या वेषाच्या सरासरी तऱ्हा असतात. इतकाच फेर कीं त्यांचीं वस्त्रें हलक्या मोलाचीं, जाड, टिकाऊ, व थंड हवेमुळे अधिक उबेचीं, असतात.

तेथील हलक्या पदवीच्या बायकांचा वेष येणेंप्रमाणें आहे. आंगांत पहिल्यानें तागाच्या जाड कापडाचा * कमीज घालितात. त्यावर कांचोळीसारखें एक वस्त्र घालितात. त्यावरून दोहोंकडे दोन खिसे कमरेस बांधितात. त्यांवर परकरासारखीं कमरेपासून

* तागाच्या व पुरुषांच्या कमीजाच्या आकारांत थोडासा भेद आहे.

पायांच्या घोंट्यांपर्यंत अशीं एकावर एक दोन वस्त्रे नेसतात. आंतील वस्त्र फ्लानिलाचे आणि वरचे जाड कापडाचे असते. सर्वांच्यावर रंगीत छिटाचा झगा घालितात. आणि गळ्याला गळेबंद रंगीत रुमालाचा बांधितात. व झग्याला मळ न लागावा म्हणून पोटापासून गुडघ्यांच्या खालपर्यंत पुढच्या आंगास एक मळवस्त्र बांधितात, पायांत उन्हाळ्यामध्ये जाड सुती व हिवाळ्यांत लोंकरीचे पायमोजे घालितात, व त्यांवर जाड कातड्याचे जोडे चढविते, आणि डोईस मलमलीची टोपी घालितात. ह्याप्रमाणे त्यांचा घरांतील वेष असतो. बाजारांत किंवा कांहीं कामाकरितां बाहेर जावयाचे असते, तेव्हां डोईला गवती किंवा काळ्या रेशमाची टोपी घालितात. आंगावर उन्हाळ्यांत शाल, आणि हिवाळ्यांत सकलादीची घोगी घेतात. पांढऱ्या छिटाचे, किंवा रेशमी कापडाचे, अथवा मलमलीचे, झगे खालच्या पदवीच्या वायकांनीं घालूं नयेत, व चवदा पंधरा वर्षे वयास झालीं म्हणजे वायकांच्या डोकीस टोपी नेहमीं असावी, असा संप्रदाय आहे.

पुरुषांचा वेष येणेप्रमाणे आहे. टिकाऊ व जाड अशा तागाच्या कापडाचा कमीज, गळ्याला रंगीत किंवा काळ्या रुमालाचा गळेबंद, पायांत कातड्याची, किंवा जाड बनातीची, अथवा कोणत्याही प्रकारच्या जाड कापडाची विजार असते. आंगांत बनातीची बंडी, पायांत सुती किंवा लोंकरीचे पायमोजे, त्यांवर टिकाऊ जाड कातड्याचे जोडे. बंडीच्यावर तागाच्या कापडाचा सईल अंगरखा, ह्याला छातीवर व खांद्यावर चूण केलेली असते. हा अंगरखा गुडघ्याखालीं येतो. बाहेर जायाचे असले तर डोईस टोपी घालितात, घरांत टोपी घालीत

नाहींत, डोकें मोकळें ठेवितात. डोकीचे केंस फार लांब राखीत नाहींत, कातरून आंखूड करितात.

इंग्लंडवर्गान, प्रकरण तेरावें.

मार्गक्रमण.

इंग्लंडांत अनेक चमत्कारिक गोष्टी आहेत, त्यांत एका स्थळा पासून दुसऱ्या स्थळास जाण्याची जी उत्कृष्ट सोय आहे ती फार चमत्कारिक आहे. ही गोष्ट येथील लोकांनीं पाहिली असतां त्यांस फारच कौतुक व आनंद वाटायला जागा आहे. असें कौतुक व असा आनंद थोडक्याच गोष्टींनीं वाटणार. ह्या देशांत मोठ्या श्रीमंत मनुष्यास ग्रामांतरीं जावयाचें असलें, तर आपण निघाल्याचे अगोदर पुढें तरतूद करण्याकरितां त्यास आपलीं माणसें पाठवावीं लागतात. त्यांनीं पुढें जाऊन जाग्याची व सामानाची तरतूद केली पाहिजे, आणि मध्यें नदी, नाले असले तर ते उत्तरण्यास नांवची वगैरे सिद्धता करून ठेविली पाहिजे. आणि त्या गृहस्थास निघतांना आपले घोंडे, आपलीं माणसें, व मेज, खुर्च्या, बिछाना वगैरे आपलें सामान बरोबर घेणें भाग पडतें. मग असा सरंजाम घेऊन तो गृहस्थ दिवसास सुमारे दहा बारा कोस चालतो. इंग्लंडांतील मार्ग चालण्याची गोष्ट फार वेगळी आहे. तेथें बहुतकरून हरएक मोठ्या शहरापासून हरएक मोठ्या शहरापर्यंत लोखंडी रस्ते केलेले आहेत, त्यांवरून आगीच्या गाड्या चालतात. त्यांमध्ये बसून, श्रम न होतां व वेळ न मोडतां, सुखानें दर तासास पंचवीस मैलांपासून साठ मैलांपर्यंत जातां येतें. ह्या गाड्या मध्येंमध्ये नमलल्या जागीं माणसें

उतरण्यासाठी व घेण्यासाठी थोडा वेळ थांबतात. आणि मार्गस्थांस जेवण करण्यासाठी दिवसांतून दोनवेळ किंवा तीनवेळ उभ्या राहतात. मार्गस्थांच्या जेवणाच्या वेळी मोईकरिता जागोजाग घरे बांधलेली आहेत. त्या घरांत जेवणाची अगदी तयारी केलेली असते.

लोखंडी रस्ते जिकडे नाहीत तिकडे शहरापासून शहरापर्यंत, गांवापासून गांवापर्यंत, व खेड्यापासून खेड्यापर्यंत देखील, सडका बांधिल्या आहेत; आणि नद्या, नाले ह्यांजवर भक्कम मजबूद दगडीपूल बांधिले आहेत, आणि त्या सडकांवर टप्याच्या गाड्या चालतात. ह्या गाड्यांमध्ये, आंत चार किंवा सहा माणसें बसण्याची, व बाहेर दहा बारा माणसें बसण्याची सोय असते. ह्या गाड्यांस चार किंवा सहा मोठाले नामी घोडे लावून दर तासास आठ दहा मैलांच्या वेगाने हरएक मोठ्या गांवापासून दुसऱ्या मोठ्या गांवापर्यंत नेहमीं चालवितात. नेमलेली वेळ आली म्हणजे, बसणारीं माणसें असोत किंवा नसोत, गाडी निघाल्यावाचून राहत नाही. ह्या गाड्यांचे घोडे दहादहा बाराबारा मैलांच्या टप्यावर बदलतात. ह्या गाड्यांमध्ये आंत बसल्यास वीस रुपये व बाहेर बसल्यास सुमारे दहा रुपये देऊन दर दिवसास सुमारे ऐंशी किंवा शंभर मेल सुखाने जाता येत. अगा भाड्याच्या गाडींत अनेक प्रकारचीं माणसें बसावयास येतात, त्यांच्या बरोबर बसणे ज्या श्रीमंतास आवडत नाही तो, आपल्यासाठी वंगळीच गाडी नेमून घेतो. किंवा आपली घरची गाडी घेऊन घोडेमात्र भाड्याच घेतो. न्या गाडीसही टप्याटप्यावर घोडे बदलतात.

ह्या देशांत वाटसरांस उतरण्यासाठीं गांवोगांव चावड्या, देवळें, किंवा धर्मशाळा वगैरे घरे असतात, परंतु तीं रिकामी उघडीं असतात, त्यांत सामान कांहींच नसतें. इंग्लंदांतील गोष्ट तशी नाही; तेथें गांवोगांव वाटसरांस उतरण्यासाठीं मोठालीं घरे बांधिलेलीं असतात, व त्या घरांत भोजनाची, निजण्याची, वगैरे हरएक प्रकारची चांगली सोय असते, व खटपटीकरितां चाकरमाणसेंही असतात. कोणी वाटसरू तेथें उतरावयास आला असता त्यापासून पैसा घेऊन त्याला पाहिजे तशी सोय करून देतात. कोणी श्रीमंतलोक उतरावयास आला तर त्या साठीं वेगळीच खोली सजविलेली असते. त्या खोलींत बसून आपल्या घरच्या सुखाप्रमाणें तो सुख भोगितो. त्या खोली-बद्दल निराळा पैसा द्यावा लागतो. कोणी साधारण वाटसरू आला तर तो सर्व साधारण खोलींत, म्हणजे पाहिजे त्यानें घेऊन बसावें, जेवावें, अशा खोलींत, बसून जेवितो. गरीब पायीं चालणारे वाटसरू ह्यांच्या साठीं त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें घरे निराळींच असतात, त्यांत ते उतरून आपलें साधें जेवण करून सुख भोगितात.

जे लोक घोड्यांवर व गाड्यांत बसून जातात येतात त्यांस रस्ते नीट करण्याबद्दल कर द्यावा लागतो. त्या पैशानें रस्त्यांची दुरुस्ती होत असते. पायीं चालणाऱ्या लोकांसाठीं सडकांच्या बाजूस कोठें कोठें उंच रस्ते केलेले असतात, तरी पायीं चालणाऱ्यांस त्याबद्दल कांहीं कर द्यावा लागत नाही. परंतु त्या रस्त्यावरून कोणी घोडे किंवा गाडी चालविली तर त्याला दंड पडतो.

टप्याच्या गाड्या व टप्याचे घोडे व भाड्याच्या गाड्या आणि वाटसरू उतरण्याचीं घरे ह्यांचा बहुतकरून संबंध असतो,

म्हणजे त्यांचे मालक एकच असतात. कोठें हा व्यापार एकजणच करितो, आणि कोठें चार सरकती मिळून करितात. इंग्लंदांत कामकाजाकरितां व मौजेकरितां लोकांचें जाणेंयेणें फार होतें, ह्यामुळें ह्या व्यापारापासून व्यापाऱ्यांस बराच नफा होतो.

इंग्लंडवर्णन, प्रकरण चवदावें.

धर्मकृत्यांच्या मंडळ्या व शाळा.

सांप्रतकाळीं इंग्लंदांत लोकोपकाराची जी कर्णोतीही शोष्ट सांगावयाजोगती आहे त्या गोष्टीविषयीं मंडळी जमलेली आहेच, ही मोठी चमत्कारिक गोष्ट आहे. ह्या गोष्टीचें जितकें कौतुक वाटतें तितकें. लोकस्थितींतल्या दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीचें कौतुक वाटावयाचें नाहीं. त्या मंडळ्यांत एक मंडळी मांठी आहे, तिला, स्वदेशीं व परदेशीं बैबल नामक पवित्र पुस्तक प्रसिद्ध करणारी मंडळी, असें म्हणतात. बैबलाचें, म्हणजे, जुन्या कराराच्या व नव्या कराराच्या पुस्तकांचें, भाषांतर हरएक देशच्या भाषेंत करून छापवून त्या त्या देशांतील लोकांत प्रसिद्ध करावें असा त्या मंडळीचा हेतु असतो. सन * १८२५ ह्या वर्षी त्या मंडळीचा वसूल सुमारे दहा लाख रुपये झाला होता. तेव्हांपासून वाढत वाढत सन १८५७ ह्या वर्षी सुमारे चवदा लाख रुपये वसूल झाला. ही मंडळी प्रथम सन १८०४ ह्या वर्षी स्थापित झाली, तेव्हांपासून सन १८२५ पर्यंत सर्व बैबलाच्या व नव्या कराराच्या मिळून एक कोट प्रती ह्या मंडळीच्या

* ह्या मराठी पुस्तकाचें मूल इंग्रजी पुस्तक सन १८२५ ह्याच सुमारास रचिलें होतें.

हातून वांटल्या गेल्या; आणि सन १८५७ पर्यंत तर ३२३८१७५९ प्रती वांटल्या गेल्या. दुसरी एक मंडळी आहे ती स्वदेशी आणि परदेशी शाळा घालण्याची मंडळी आहे. ही मंडळी इंग्लंदांत आणि इतर देशांत परस्पर शिकविण्याच्या रीतीच्या शाळा स्थापण्यास मदत करिते. मिशनरी पाठविणाऱ्या मंडळ्या अनेक आहेत. ज्या देशांतील लोकांस ख्रिस्ती धर्म ठाऊक नाही त्या देशांतील लोकांस त्या धर्माचे शुभवर्तमान सांगण्याकरितां मिशनरी ह्या नांवाचे धर्मोपदेशक पाठवावे, हा ह्या मंडळ्यांचा हेतु आहे. धर्म प्रकरणाचीं लहान लहान पुस्तके करून छापवून प्रसिद्ध करणाऱ्या मंडळ्या अनेक आहेत. ह्या वर सांगितलेल्या सर्व मंडळ्यांचा खर्च सर्व पदवींच्या लहान मोठ्या लोकांमिं स्वसंतोषानें दिलेल्या वर्गणीच्या पैशांतून भागतो. ह्यांचा खर्च सरकार चालवीत नाही. ह्यांचा व सरकारचा संबंधच नाही. ज्यांची खुशी आहे तेच पैसा देतात. फारच गरीब लोक, चाकर लोक, मजूर लोक, मुलें ह्यां पैकींही बहुतेकांस आपला अनवस्त्राचा आवश्यक खर्च भागून जें द्रव्य उरतें तें मेवांमिठाईच्या किंवा छानछोकीच्या कामांकडे खर्चण्यापेक्षां ह्या धर्मकार्यास देण्याचा अधिक संतोष वाटतो. ह्याला एक उदाहरण सांगतां. * मी इंग्लंदांत होतों तेव्हां माझ्या घरापासून सुमारे दीड कोसावर एक खेडे होतें तथें मी बर्गीत बसून कधीं कधीं जात असें. त्या खेड्यास जाण्याची वाट कुंपलेल्या शेतांतून होती, म्हणून कुंपणाचीं फाटकें उघडण्याकरितां जवळच्या झोंपडींतील एका लहान मुलास मी बहुतकरून बराबर नेत असें. त्यास मेहतती बद्दल रोज दोन पैसे देऊन

* हें म्हणणें मूळ इंग्रजी पुस्तक कर्त्याचें आहे.

माघारा लावीं. एके दिवशीं म्यां त्यास विचारिलें कीं, अरे जिंम, मी तुला दोन पैसे देतो त्यांचें तूं काय करितोस बरें! त्यानें उत्तर केलें, महाराज, ते मी आदित्यवारपर्यंत राखून ठेवितों, आणि त्या दिवशीं मिशनरी मंडळीस देण्याकरितां मी अमक्यापार्शी देत असतो.

वर सांगितलेल्या सर्व मंडळ्यांचें मुख्य स्थान म्हटलें म्हणजे लंदन शहर आहे. तरी ह्यांच्या संबंधाच्या शाखा बहुत करून हर एक गांवांत असतात. ह्या शाखामंडळ्या पैसा जमवून मुख्य मंडळ्यांकडे पाठवतात. ह्या वरच्या मंडळ्या सर्व लोकांच्या संबंधाच्या आहेत, त्यांशिवाय बहुत करून हर एक गांवांत व खेड्यांत त्यात्या गांवच्या गरीब लोकांच्या कल्याणासाठीं तेथील राहणारे परोपकारी लोकांच्या मंडळ्या असतात. त्यांपैकीं सेविंग्स बँक, म्हणजे गरीब लोकांनीं गांठीं केलेला पैसा ठेवण्याच्या पंढ्या, आहेत, त्यापेढींत गरीब लोकांनीं थोडा जरी पैसा ठेविला तरी त्याबदल त्यांस व्याज मिळतें. त्या पेढ्यांची वहिवाट गांवचे गृहस्थ लोक करीत असतात. त्यागृहस्थांस जरी त्याबदल नफा कांहीं नाहीं, तरी आपल्या गांवच्या गरीब लोकांच्या हितासाठीं श्रम घेऊन महिन्याच्या महिन्यास अमुकवेळेस लोकांनीं आणिलेला पैसा घेण्याकरितां व ठेविलेला पैसा लोकांनीं मागितला असतां तो परत देण्याकरितां बसत असतात. गरीब लोकांस वस्त्रें पुरविण्याच्याही मंडळ्या आहेत. त्यांची वहिवाट यंणेप्रमाणें. ह्या मंडळींतल्या असाम्या बहुतकरून बायका असतात, त्या प्रत्येकीं दर आठवड्यास आणा दोन आणे ह्याप्रमाणें पैसा एका गृहस्थाच्या बाईपार्शी आणून देतात, व ती बाई प्रत्येक

जणीचा पैसा घेऊन त्यांत आपल्या पदरचा कांहीं पैसा घालून तो सगळा पैसा जिच्या तिच्या नांवानें लिहून जतन करून ठेविते. मग वर्षाच्या अंतीं जिचा जितका पैसा जमला असेल तितक्या पैशांत जी बायको आपणास अमुक वस्त्रें पाहिजेत म्हणून सांगते तीं वस्त्रें तिला ती बाई घेऊन देते. ह्या शिवाय आपआपणांत परस्पर हित करणाऱ्या मंडळ्या आहेत; त्यांत बायकांच्या निराळ्या व पुरुषांच्या निराळ्या असतात. त्यांचा क्रम असा आहे. पत्येक असामीनें आपल्या प्राप्तीतून दर महिन्यास सुमारे एक रुपया भरावा. जोंपर्यंत शरीरास समाधान आहे तोंपर्यंत त्या पैशांतून कोणास कांहीं मिळत नाहीं, परंतु कोणी दुखण्यास पडलें तर ठरावाप्रमाणें त्यास पोटास व औषध पाण्यास द्रव्य मिळते. कोणी स्त्री बाळंतीण झाली तर तिच्या बाळंतपणाच्या खर्चास कांहीं पैसा मिळतो. कोणाला म्हतारपणामुळे काम करवत नाहींसें झालें, तर त्याच्या पोटास कांहीं पैसा मिळता, व कोणी वारलें तर त्याच्या मूठमातीसही कांहीं मिळते. गांवांत जे कोणी संभावित गृहस्थ असतात ते बहुत करून ह्या मंडळ्यांस आश्रय देतात, म्हणजे आपलीं नांवें मंडळींत लिहून पैसा भरितात, परंतु आपण त्यांतून घेत नाहींत. किती एक संभावित स्त्रियाही असेंच करितात; तें केलून त्या गरीब मंडळ्यांचा विशेष नफा होतो. ह्यामंडळ्यांचा पैसा जमवून ठेवणें, व त्यांतून खर्च करणें, ह्या कामांची वाहिवाट बहुत करून संभावित गृहस्थांपैकीं कोणी करितो. बहुतकरून मोठ्या गांवांत एक दोन हास्पिताळें असतात त्यांत दुखण्यास पडलेल्या गरीब लोकांस घेऊन त्यांस औषधपाणी देतात, व कोणाचा हातपाय दुखावला असला तर नीट करितात.

त्या द्वासित्तिसुत दुःखप्रकृत्यांची शुश्रूषा करण्याकरितां कितीएक
बायका असतात. त्या उत्तमरीतीने त्यांची चाकरी करितात.

रामचंद्र सीताविरहानें दुःखित होऊन सीतेला
उद्देशून म्हणतो.

दिंड्या.

प्रिये लंके माझारि रावणानें ॥
तुला नेउन ठेविल्या कारणानें ॥
अम्हीं केले सदुपाय तें अनेक ॥
अतां त्यांतिल कामास ये न एक ॥ १ ॥
व्यर्थ जेथें सुग्रीवसख्य व्हावें ॥
वानरांचें ही वीर्य वृथा जावें ॥
जांबुवंता न स्फुरे बुद्धि कांहीं ॥
मारुतीचीही गर्ता जेथ नाहीं ॥ २ ॥
विश्वकर्माचा पुत्र नळ त्याची ॥
मार्ग करण्याला शक्ति नसे साची ॥
लक्ष्मणाचें शर जेथ जाति वायां ॥
प्रिये अससी काणत्या अशा ठायां ॥ ३ ॥

सीतेला तिची सखी म्हणते.

दिंड्या.

निराशेनें जाहलें उदासीन ॥
चित्त तूझे विप्रिये^{१३७} फार खिन्न ॥